

CUMHURİYET TÜRKİYESİ ANAYASALARININ OSMANLI KÖKLERİ: FATİH'İN TEŞKİLAT KANÛNNÂMESİ'NDEN (KANÛNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN) GÛLHANE HATT-I HÛMÂÛNU'NA ANAYASAL HAREKETLERE GENEL BİR BAKIŞ

ZEKİ ERASLAN*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde Fatih'ten itibaren kamu hukukunda önemli düzenlemeler söz konusudur. Devletin sağlam temeller üzerine nasıl inşa edilebileceği sorunu bazı kanuni düzenlemelerin gerekliliğini ortaya koymuştur. Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi/Kanûnnâme-i Âl-i Osman bu çerçevedeki düzenlemeleri bir araya getiren ilk kodifikasyondur. Ancak bahsi geçen kanunun bir anayasa olup olmadığı noktasında tam bir uzlaşımın bulunmadığı görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı Dönemi anayasal gelişmeleri ve anayasaları üzerine yapılan çalışmaların kısıtlı yönü bu meselede de kendini göstermektedir. Tarihsel süreçte anayasal gelişmelerde birer kilometre taşı olmuş adımların mukayeseli bir analize tabi tutulması ise daha da az rastlanan çalışma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden birinin bu tür çalışmaların disiplinler arası mahiyeti gereği taşıdığı zorluklar olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Anayasa Tarihi çerçevesinde ele alınacak oldukça önemli gelişmeleri, öncelikle kendi içerisinde daha sonra da mukayese etmek suretiyle ele almanın alana özgün bir katkı sağlayacağına duyulan inanç bu çalışmanın hareket noktası olmuştur.

Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin bir anayasa olduğuna ilişkin tespitler söz konusu olmakla birlikte ilk anayasayı 1876 Kanûn-ı Esâfî ile başlatmak daha yaygın ve isabetli bir yaklaşımdır. Ancak ilim dünyasında bu yaygın yaklaşımın sahipleri tarafından Fatih'in Teşkilat

* Dr., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara/TÜRKİYE, zeraslan78@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-4349-2274

Kanûnnâmesi'nin neden bir anayasa olarak değerlendirilemeyeceği hususunun pek tartışılmadığı görülmektedir. Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi şekli ve maddî açıdan ele alındığında bir anayasa olarak nitelendirilemeyeceği sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'ne nazaran çok daha fazla anayasal nitelik içeren Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun da anayasal bir gelişme olmakla birlikte bir anayasa olarak nitelendirilemeyeceği açıktır. Ancak Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, modern anayasaların yer verdiği pek çok temel hak ve hürriyete yer verdiği gibi bunları güvence altına alan mekanizmaları da kurmaya çalışmıştır. Çalışmada, tarihsel tekâmül sürecinde Cumhuriyet Türkiye'si'ne tevarüs eden ve günümüz anayasalarını da belli düzeyde etkileyen Osmanlı anayasal gelişme sürecinin önemli kilometre taşlarına birinci elden kaynaklar dikkate alınarak ışık tutulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Kodifikasyon, Temel Hak ve Hürriyetler.

THE OTTOMAN ORIGIN OF THE CONSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE: AN OVERVIEW OF CONSTITUTIONAL MOVEMENTS FROM FATİH'S ORGANIZATION LAW (KANÛNNAME-I ÂL-İ OSMAN) TO GÜLHANE HATT-I HÛMÂYÛN

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, there have been important regulations in public law since Fatih. The problem of how the state can be built on solid foundations has revealed the necessity of some legal regulations. Fatih's Organization Law/Kanûnnâme-i Âl-i Osman is the first codification that brings together the regulations within this framework. However, it is seen that there is no complete consensus on whether the aforementioned law is a constitution or not. On the other hand, the limited aspect of the studies on the constitutional developments and constitutions of the Ottoman Period is also evident in this issue. A comparative analysis of the steps, which have been milestones in constitutional developments in the historical process, is an even less common method of study. It is thought that one of the most important reasons for this is the difficulties that such studies have due to their interdisciplinary nature. In this context, the belief that it will make a unique contribution to the field to deal with very important developments, which will be discussed within the framework of the Ottoman Constitutional History, firstly within themselves and then by comparison, has been the starting point of this study.

Although there are determinations that Fatih's Organization Law is a constitution, it is a more common and appropriate approach to start the first constitution with the 1876 Kanûn-ı Esâsî. However, it is seen that the owners of this widespread approach in the world of science do not discuss why Fatih's Organization Law cannot be considered as a constitution. It has been concluded that when Fatih's Organization Law is considered in terms of form and material/content, it cannot be qualified as a constitution. On the other hand, it is clear that Gülhane Hatt-ı Hümâyûn, which contains much more constitutional features than Fatih's Organization Law, is also a constitutional development, but cannot be qualified as a constitution. However, Gülhane Hatt-ı Hümâyûn included many fundamental rights and freedoms included in modern constitutions, as well as established mechanisms that ensure these. The study tries to shed light on the important milestones of the Ottoman constitutional development process, which inherited the

Republic of Türkiye in the historical evolution process and affected today's constitutions to a certain extent, by considering first-hand sources.

Keywords: Codification, Constitution, Fatih's Organization Law, Fundamental Rights and Freedoms, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu.

GİRİŞ

Günümüzde ve yakın geçmişte yapılan akademik çalışmalarda Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi ile Gülhane Hatt-ı Hümâyunu müstakil olarak ayrı ayrı çalışılrsa da münhasıran bu ikisini Osmanlı anayasal gelişmeleri açısından mukayese eden bir araştırmaya tarafımızca rastlanmamıştır. Hukuk tarihimizde oldukça önemli değişikliklerin başlangıcı olan bu iki köklü düzenlemenin ilki Osmanlı Devleti'nin klasik dönemine damga vurmuş, ikincisi ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanan kanunlaştırma hareketlerinin düşünsel ve hukuki dayanağı olmuştur.

Tarihin belirli dönemlerinde kurulan ve varlığını devam ettirmek çabasında olan devletlerin, iyi bir ordu ve gelir kaynağına sahip olmaya çalıştıkları görülmektedir. Sınırları genişlemeye başlayan devletlerde güçlü bir ordu ve ekonomiye ilaveten üçüncü bir unsura daha ihtiyaç duyulduğu görülür. Bu son unsur, Türk-İslam Devletleri'nde devleti ayakta tutabilmenin yolu olarak *adaleti* esas almayı hedefleyen teamüller ile kanuni düzenlemelerdir. Nitekim Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde “Beylik iyidir ama daha iyisi Kanundur, onu doğru uygulamalı” ve “Devletin başına geçen kimse halkı iyi töreyle yönetmeli” tespitlerinde¹ bulunmak suretiyle devleti ayakta tutmanın yolunun bir taraftan iyi kanun yapmaktan diğer taraftan ise bu kanunu iyi uygulamaktan geçtiğini ortaya koymuştur. Adalet üzerine inşa edilmiş bir yönetim düzeni kurmak Osmanlı Devleti'nde de öncelikli yaklaşımdır. Esasen bu anlayış eski Hint ve İran siyaset teorisinden mülhemdir. Osmanlıdaki yansıması *daire-i adliye / adalet dairesi* şeklindeki formül üzerinden olmuştur. Bu formüle göre²; hükümdarın devleti ayakta tutmak için askerî güce (askerî güç kavramından sadece ordu değil tüm devlet teşkilatı/bürokrasi anlaşılmalı), askerî güç hazineye, hazine reyanın ödediği vergilere, vergilerin artışı ise adalete bağlıdır. Bu nedenle akıllı hükümdar kendi egemenliğini koruyup gücünü artırmak istiyorsa halka adaletle muamele etmeli ve zulümden kaçınmalıdır. Bu anlayış sadece Osmanlı Devleti'nde değil, Osmanlı öncesi diğer Türk ve İslam devletlerinde de görülmektedir³. İslam'ın temel kaynaklarının (Kur'an ve Sünnet) adalet kavramına yaptığı vurgu ise geleneksel bu yakla-

¹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, XIII. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022, s.54 ve 61.

² Halil İnalıcık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016, s.59.

³ Mehmet Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 18. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2021, s.69.

şımın tevarüsünü pekiştirmiştir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de Nisâ Sûresi 58. ayette "Haberiniz olsun! Allah size; emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında karar verdiğiniz zaman adaletle karar vermenizi emrediyor..." hükmü yer almaktadır⁴.

Meseleye Osmanlı Devleti bağlamında bakıldığında, kurulduğu tarihten Fatih Sultan Mehmet Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde padişahların kanun koymadığını iddia etmek mümkün değildir. Devletin kural/nizam olmadan idare edilmesinin mümkün olamayacağına göre Fatih'e kadar olan süreçte de Osmanlı Devleti, bir taraftan Türk Devlet geleneğini oluşturan kuvvetli temüller diğer taraftan da yazılı emirnameler ve kanunlarla idare edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve mali sisteminde eski Türk Devlet ananelerinin kuvvetle hükümran olduğu görülmektedir⁵.

Fatih Dönemi'ne geldiğinde ise, kanuni düzenlemelere devletin daha çok ihtiyaç duyduğu ve bu dönemde Fatih Dönemi Kanunnameleri olarak adlandırılan kanun külliyyatının ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu külliyyat içerisinde yer alan ve Fatih'e atfedilen Teşkilat Kanunnâmesi'nin/Kanunnâme-i Âl-i Osman'ın, Fatih'e ait olup olmadığı konusunda ilim dünyasında bir dönem tartışma yaşandığı görülmektedir. Bu doğrultuda Viyana nüshası esas alınarak Mehmed Ârif Bey tarafından Türkiye'de ilk defa Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM) ilavesi olarak (İstanbul 1330) neşredilmiş olan bu kanunnâmenin Fatih'e ait olmadığı, daha sonra yazılıp Fatih'e isnat edildiği iddia edilmiştir⁶. Ancak bu iddia, Halil İnalcık, Abdülkadir Özcan ve Ahmet

⁴ **Kur'an-ı Kerim**, Elmalılı Hamdi Yazır, Merve Yayınları, İstanbul 2002, s.88.

⁵ Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s.379-381; Örneğin Osmanlı Devleti'nde padişahın sonra en yetkili organ olan Divân-ı Hümayûn'un kökeninde bir taraftan Türk diğer taraftan Türk-İslam Devlet geleneği yatmaktadır. Bk. Ahmet Mumcu, **Divan-ı Hümayun**, 5. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara 2020, s.XXVI-XXXII.

⁶ Ali Himmet, Berkî, **İstanbul'un Beş Yüzüncü Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih'i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, İstanbul 1953, s.231-240. Berkî, iddialarını; kanunnâmenin iptidaililiği, bir nüshasının Hazine-i Evrakta bulunmadığı, tertip ve tasnif eksikliği ile lisan hataları olan bu metni âlim ve edip olan padişahın bunu kabul edemeyeceği ve kanunnâmede yer alan ve Kur'an ahkâmına aykırı olan kardeş katline ulemanın fetva veremeyeceği noktalarından hareketle delillendirmeye çalışmıştır. Berkî'ye ait bu çalışma yakın bir dönemde Türkiye Adalet Akademisi tarafından da yayımlanmıştır. Bahsi geçen konu için bk. Ali Himmet, Berkî, **Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih'i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara 2020. ss.104-109. Ahmet Mumcu da kanunnâmenin daha sonra kaleme alındığından Fatih zamanında yazılma olanağının bulunmadığını iddia etmiştir. Bk. Mumcu, **a.g.e.**, s.7 ve 32 nolu dipnot.

Akgündüz'ün son dönemdeki çalışmalarıyla⁷ ilim dünyasında tartışma konusu olmaktan çıkmış olup bahsi geçen kanûnnâmenin Fatih'e ait olduğu hususu netleşmiştir. Özcan, Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin muhtevasından ilk bahseden eserin İdris-i Bitlisi'ye (öl. 1520) ait *Heşt Bihişt* olduğunu ifade etmekte ve kanûnnâmenin Viyana nüshası dışında başka bir yerde daha yer alıp almadığının bir dönem ilim dünyasının meçhulü olduğunu hâlbuki Koca Müverrih Bosnalı Hüseyin Efendi'nin *Bedâyiü'l-Vekayi* adlı umumi eserinde de bu *kanûnnâmenin* daha mutena bir metninin bulunduğunu, bu durumun şüpheleri kaldırdığını ifade etmiş ve bu metnin aslı üzerinden mukayeseli çeviri yazısını da yayımlamıştır⁸. Günümüzde Kanûnnâme-i Âl-i Osman'ın Fatih'e ait olduğu noktasında herhangi bir tartışmanın kalmadığı görüldüğüne göre Fatih'e ait bu kânunnâmenin şekli ve muhteva tahliline geçmek mümkündür. Bu şekilde çalışmanın amacı olan Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin ve Gülhâne Hatt-ı Hümayûn'un anayasal açıdan birbiriyle mukayese edilebilmesi mümkün hâle gelebilecektir. “Anayasa” kavramının maddi/içeriksel anlamda; devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişini ve keza devlet karşısında vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini düzenlediği, şekli olarak da normlar hiyerarşisinde en üst basamakta yer alan ve kanunlardan daha zor değiştirilebilen bir kanun olduğuna işaret edilmiştir⁹.

⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016; Abdülkadir Özcan, “Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizâm-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi”, İÜEF Tarih Dergisi, S 33, 1982, s.29-51/ Çalışmanı tamamı ss. 7-56. Özcan tarafından Viyana ve St. Petersburg nüshalarının karşılaştırılmasıyla neşredilen kanûnnâme daha sonra *Bedâyi'ül-Vekayi*'deki *tıpkıbasımını* da *içerecek şekilde kitap olarak da yayımlanmıştır*. Kitap olarak basılan metinde kanûnnâmede yer alan kardeş katli ile ilgili yeni bilgilere de yer verilmiştir. Bk. Abdülkadir Özcan, **Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman**, 4. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2022; Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (İkinci Kısım)**, İstanbul, 1990, ss.317-345. Diğer taraftan İnalçık tarafından yeni bazı bilgi ve belgelere de yer verilen ve son dönemde Fatih üzerine yayımlanan çalışmada Özcan'ın yayımladığı kanun metnine aynen (yazarın izniyle) yer verildiği görülmektedir. Bk. Halil İnalçık, **Fâtih Sultan Mehmed Han**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s.338-356.

⁸ Özcan, a.g.m., s.29-51. Akgündüz ise yaptığı çalışmada, Bosnalı tarihçi Hüseyin Efendi'ye ait *Bedâyiü'l-Vekayi* adlı eserde yer verilen Kanûnnâme metninini çeviri yazısına ilaveten Osmanlıcasını da yayımlanmıştır. Akgündüz, a.g.e., s.333-345.

⁹ Kemal Gözler, “Anayasa Kelimesi Üzerine/Anayasa Kavramı”, <https://www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm>, Erişim Tarihi 25.07.2023.

I. Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi/Kanûnnâme-i Âl-i Osman ve Anayasal Niteliği

Çalışmanın amacı olan anayasal yönü değerlendirebilmek için öncelikle Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin ne zaman, ne şekilde hazırlandığına ve bu kanûnnâmenin muhtevasına bakmakta fayda görülmektedir. İnalçık, bu kanûnnâmenin esas itibariyle 1451'den önceki kanunların bir araya getirilmesiyle ortaya çıktığını ifade etmiştir¹⁰. İstanbul'un fethi ile birlikte sınırları genişleyen ve fethin akabinde devletten imparatorluğa dönüşen Osmanlı yönetim sisteminde, İslam hukuk sisteminin karşılayamadığı kamu hukuku alanındaki boşluğun giderilmesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Tam da bu noktada Fatih Sultan Mehmet, kamu hukukunun/Osmanlı örfi hukuk sisteminin ihtiyaç duyduğu düzenlemelerin hayata geçirilmesi amacıyla dönemin Nişancı Leysî-zâde Mehmet Efendi'ye talimat vermiş ve bahis konusu Teşkilât Kanûnnâmesi, Karamanlı Mehmet Paşa'nın vezirazamlığı sırasında (1477-1481) hazırlanmıştır¹¹. Bu çerçevede kuruluşundan Fatih Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde yürürlükte bulunan kanunlar ile takarrür etmiş esaslar Fatih Dönemi'nde Nişancı Leysî-zâde tarafından tedvin edilmiştir. Fatih Dönemi Kanunnameleri olarak adlandırılan kanun külliyatının büyük oranda kendisinden önce konulan kanunlar, karara bağlanmış esaslar ve yönetsel geleneğin bir kodifikasyonu (kanunlaştırılarak bir araya getirilmesi) olduğunu belirtmekle birlikte aynı zamanda mütefekkir devlet adamı olan Fatih'in tecrübe ve ilmî birikiminin de Osmanlı hukuk tarihimizde bir ilki gösteren bu tedvinde kendini gösterdiğini ve sürece Fatih'in özgün bir katkısının olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu duruma, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin ön sözünde nişancı Leysî-zâde tarafından dikkat çekilmiş olup devletin ihtiyaç duyduğu yeni düzenlemelerin ise bizzat Fatih tarafından ikmal edildiği mezkûr kanûnnâmenin ön sözünde Leysî-zâdenin yer verdiği:

“Konstantiniyye fethi müyesser oldukda sâbıkâ ecdâd-ı izâmları zemânında kavânîn-i mazbûta defter olunmayub eksik olan yerlerin dahi bizzat kendüleri re'y-i münîr-i velâyet te'sirleri ile tekmîl buyurup...” ifadelerinden anlaşılmaktadır¹².

Cihan devleti anlayışını benimseyen Fatih'in, kendisinden önceki kanuni düzenlemelere ilişkin birikimi terkip etmeye neden ihtiyaç duyduğu ise açıktır.

¹⁰ İnalçık, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet...**, s.40.

¹¹ Özcan, a.g.m., s.15; İnalçık, **a.g.e.**, s.43.

¹² Özcan, a.g.m., s.14.

İkisi imparatorluk (Doğu Roma ve Trabzon Rum), üçü krallık (Kırım, Bosna, Sırbistan), on ikisi beylik/prenslik/dukalık olmak üzere toplamda on yedi devlete son veren bir hükümdar olarak Fatih, Osmanlı Devleti'ni sınırları oldukça genişleyen bir imparatorluğa çevirmeyi başarmıştır. Böylesine doğu-batı yönünde coğrafi olarak genişleyen bir devleti ayakta tutabilmenin yolunun her şeyden önce kanuni alt yapıyı tahkim etmekten geçtiğinin Fatih tarafından ziyadesiyle fark edildiği görülmektedir. Geniş coğrafyanın devlete yüklediği külfet, güçlü bir ordu ve ekonomiyi gerektirirken bu sınırlar içerisinde kalan farklı etnik ve dinî unsurların bir arada yaşaması ise sistemli işleyen bir devlet idaresinden geçmektedir. Bu sistematığı ve halkın devlete aidiyet duygusunu ise hiç şüphesiz çağın gerektirdiği ihtiyaca cevap verecek kanuni düzenlemeler sağlayacaktır. Bu çerçevede Fatih, Osmanlı Devleti'ni Türk devlet geleneği ile İslam ve Doğu Roma imparatorluk anlayışı üzerinde yeniden inşa etmiştir¹³. Devlet anlayışının dayandığı tarihî ipuçlarının ise hakanlık, hilafet-saltanat ve imperium kavramları üzerinden ele alınabileceği ifade edilen Fatih, imparatorluğun gerçek kurucusu olarak görülmektedir¹⁴.

Şekli açıdan bakıldığında, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nde yer alan sistematik sorunu dikkat çekmektedir. Teşkilat, teşrifat ve tazir suç ve cezaları karışık bir şekilde ele alınmıştır. Anayasada yer alması gerekli hususlar açısından sadece devlet teşkilatına sınırlı düzeyde yer verilmiştir. İktidarın sınırlandırılması ya da vatandaşların temel hak ve hürriyetleriyle bunların güvence altına alınmasına dair hiçbir hükme kanûnnâmede rastlanmamaktadır. Oysaki devletin siyasal kimliğini ortaya koyan anayasanın, yönetenlerin yetkilerini belirleme ve sınırlama işlevinin yanında kişilerin hak ve hürriyetlerini, yönetenlere ve devletin organlarına koruma etme işlevi ve amacı da vardır. Anayasa metnlerinin bu amaç doğrultusunda gerekli mekanizmaları öngörmesi söz konusudur. Bu kanûnnâmede devleti yönetenlerin görev ve yetkilerinin sınırlarına yer verilmediği gibi tam tersine Fatih bu kanûnnâmeyle mutlak otoritesini devlet içerisine yerleştirmiştir. Bununla birlikte söz konusu kanûnnâmenin *devrine göre ileri bir adım teşkil ettiği ve anayasal gelişmelere kısmi açıdan öncülük eden ve zemin hazırlayan bir hukuki düzenleme olduğu* ifade edilebilir. Bu düzenleme Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar bir kısım değişikliklerle yürürlükte kalmış ve en uzun ömürlü kanunlardan biri olarak tarihe geçmiştir.

¹³ Togan, a.g.e., s.351; Halil İncalcık, **Fâtiḥ Sultan Mehmed Han**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s.216.

¹⁴ İncalcık, a.g.e., s.216.

Önemle belirtmek gerekir ki, Teşkilat Kanunu'yla Fatih'in amacı bir anayasa hazırlamak değildir. Bu yüzden Teşkilat Kanunu'nun iktidarı sınırlandırması, temel hak ve hürriyetlere yer verip bunları güvence altına alacak mekanizmaları kurması söz konusu değildir. Esasen günün koşullarında bu durum bir nakısa da olmadığı gibi oldukça anlaşılır bir durumdur. Mesele bu yönüyle tahlil edilirken anakronizme düşülmemesi gerekir. Buradaki sorun Fatih'i, Osmanlı tarihinde ilk anayasayı hazırlayan hükümdar konumuna getirme çabasıdır ki, kanaatimizce isabetli değildir. Bahis konusu olan kanûnnâmeyi cihanşümul devlet kurmak arzusunda olan ileri görüşlü bir hükümdarın günün ihtiyacını karşılayabilecek bir yasal düzenleme çabası olarak görmek gerekir. Kaldı ki, *kural olarak padişahlar tarafından konan kanunların yürürlük süreleri kendi hayatlarıyla sınırlıdır*¹⁵.

Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin devletin sadece merkez teşkilatını düzenlediği, taşra yönetimi için herhangi bir hususa yer vermediği görülmektedir. Bu, Osmanlı Devlet yönetiminin içinde bulunduğu özel koşullar çerçevesinde anlaşılır bir durumdur. Osmanlı İmparatorluğu gibi idari ve mali mevzuatta bölgelere göre kanun dağınkılığı prensibi hükümran olan ve her biri ayrı teşkilat ve nizam ile idare edilen çeşitli imtiyaz ve muafiyetlere sahip bulunan zümrelere ve bölgelere sahip bir ülkede, umumi bir teşkilat ve idare kanunu tertip etmeye imkân yoktur¹⁶. Örneğin Orta Avrupa ve Balkanlarda takip edilen politika ile Hicaz Bölgesi ve Mısır gibi coğrafyalarda takip edilen politikaların farklılığı söz konusudur. Tabiatıyla bu farklılıkların idari ve mali düzene yansımaları kaçınılmazdır. Bu itibarladır ki, Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi ya da daha sonraki dönemlerde 19. yüzyıla kadar devletin bütün merkez ve taşra teşkilatını *birlikte düzenleyen* herhangi bir kanunnameye rastlanmaz. Osmanlı kanunları bazen merkezî teşkilat bazen de ilgili bölge/mahallin ihtiyacını karşılamaya matuf hazırlandığından sistematik bir tedvine ihtiyaç duyulmamış ve kamu hukuku tedricen gelişmiştir.

Muhtevâ açısından bakıldığında ise Osmanlı Devlet teşkilatına ilişkin derli toplu ilk bilgilere yer veren Fatih'in Teşkilât Kanûnnâmesi'nin aslında bir Hatt-ı Hümayûnun olduğu görülür. En başta: "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar"¹⁷ ibaresi yer almaktadır. Bu ibareden Fatih'in bir *kanun koyucu* olarak hazırladığı

¹⁵ Aydın, a.g.e., s.67.

¹⁶ Ömer Lütfî Barkan, "Kanunname", İA, MEB Yayınları, C VI, İstanbul 1977, s.189.

¹⁷ İnalçık, *Devlet, Hukuk ve Adalet...*, s.43.

kanunu geleceğe tevarüs ettirmek istediği rahatlıkla görülmektedir. Esasen Fatih, yaptığı kodifikasyon ile devletin ihtiyaç duyduğu kamu hukukuna ilişkin birikimi geleceğe aktarmak isterken onunla birlikte imparatorluğa dönmüş olan devletin ihtiyaç duyacağı pratik bir çözümü önermektedir. Nitekim 19. yüzyıla kadar hatta bazı yönleriyle devletin yıkılışına kadar onun Teşkilat Kanûnnâmesi etkisini bir şekilde devlet yönetiminde göstermiştir. Bu etki başta teşrifat/protokol olmak üzere devletin özellikle merkez teşkilatında kendisini hissettirmiştir. Bununla birlikte Fatih'in, koyduğu kanunlar konusunda dogmatik olmadığı, koşullar gerektirdiğinde bunların değiştirilebileceği, Teşkilat Kanûnnâmesi'nin birinci babının sonunda yer alan şu ifadelerden hareketle rahatlıkla görülebilir: “Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi, şimdiden sonra gelen evlâd-ı kirâmımdan dahi islâhına sa'y etsünler¹⁸.” Devlet adamlığının yanında bir kanun koyucu olarak da Fatih'in ileri görüşlülüğü burada kendini göstermiştir.

Teşkilat Kanûnnâmesi'nin ön sözünde Leysî-zâdenin yer verdiği “Herkes müstefid olmak için ıstılâh u ibâretten ferâgat olunmuştur” şeklindeki ifade ise kanûnnâme dilinin sade tutulduğunu, amacın herkesin anlaması, dolayısıyla faydalanması olduğu anlaşılmaktadır. Kanunlar herkesi bağladığına göre, sorumluların kanunun dilini bilmeleri ve konulan hükümleri anlamaları kanunun amacına daha çok hizmet edecektir ki Fatih bu durumun farkındadır.

Osmanlı devlet teşkilatını ilk kez düzenleyen bu kanûnnâme üç bابتan/bölümden oluşmaktadır¹⁹:

Merâtib-i a'yân u ekâbir beyânındadır,
Selâfın-i izâma lâzım olan tertîb ü âyîn beyânındadır.
Ahvâl-i cerâyim ve her ehl-i mansıbın âidleri beyânındadır.

Dikkat edildiğinde birinci bölümde devletin ileri gelenlerinin teşrifattaki/protokoldaki yerlerine, padişaha kimlerin arzda bulunabileceklerine ve kadıların mertebelerine yer verildiği görülmüş olup ikinci bölümde divan, has oda ve saray hizmetkârlarının bayramlaşma merasimlerine, üçüncü bölümde ise suç ve cezalara, devlet hizmetinde yüksek mevki ve makamlara ulaşmış olanların/mansıp sahiplerinin görevde ve emekli olduklarındaki gelirlerine ve son olarak devletin ileri gelenleri ile hanedan mensuplarına hitap etme şekillerine (Elkâb) yer verilmiştir.

¹⁸ Akgündüz, a.g.e., s.326.

¹⁹ Kanûnnâmenin yayımlanmış tam metni için bk. Özcan, a.g.m., s.29-51.

Devlet teşkilatını düzenleyen ilk kanûnnâme olması dolayısıyla mezkûr kanunun Osmanlı'dan günümüze anayasal tekâmül sürecinde önemli bir mihenk taşı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'ne tüm yönleriyle olmasa da (örneğin kardeş katli meselesi) 19. yüzyıla kadar müracaat edildiği, kanûnnâmenin esas alındığı görülmektedir. Şöyle ki; III. Murad, 1571'de devrin veziriazamı Sokullu Mehmed Paşa'ya gönderdiği bir fermanla “hâlen tarîk-i ulemâya hayli ihtilâl ârız olup, kanûn-ı kadîm-i Sultan Mehemmed-i Gâzi zemânındaki gibi gözedilüb zemânımızda dahi ahsen olmak muradımdır”²⁰ şeklinde yaklaşımına benzer olarak bu kanûnnâme hakkında, reisülküttaplık da yapan Koca Müverrih Bosnalı Hüseyin Efendi “Eğerçi iktizâ-i rüzgârân ile ba'zıları tebdil ve tağyîr olmuşdur; ammâ ekseri hâlâ ma'mûlün-bihâdır” demektedir ki, sene 1645 dolaylarıdır²¹. Akgündüz'e göre, 1676 tarihinde tedvin olunan Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi de Fatih Kanûnnâmesi'nin tadil edilmiş ve genişletilmiş şekli olup Fatih Kanûnnâmesi'ndeki temel esaslar, aynen muhafaza edilmiştir²². XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Osmanzâde Tâib'in Karamanî Mehmed Paşa hakkındaki; “Hâlâ düstûrû'l-amel olan kavânîn-i nâfi'anın ekseri netice-i tedbir-i isâbet-pezîridür” şeklindeki sözleri²³ kanûnnâme hükümlerinin büyük bir kısmının 18. yüzyılda da yürürlükte bulunduğunu ve uygulamada esas alındığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Özcan'ın ifade ettiği gibi Kanûnnâme-i Âl-i Osman'ın bir teşkilat tarihi kaynağı olarak da müstesna bir yeri ve önemi vardır²⁴.

Bütün bu anlatılanlarla birlikte, Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi uzun bir dönem etkisini devam ettirip yürürlükte kalsa da “anayasa” olarak adlandırılabilir bir belgeye Türk tarihinde uzun bir süre tesadüf edilmemiştir. Ancak kimi hukuk tarihçilerine göre Fatih Dönemi'nde bizzat Fatih'in emriyle hazırlanan Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi doğrudan bir anayasa olarak yani *Fatih Anayasası* olarak kabul edilmektedir²⁵. Benzer şekilde mezkûr kanûnnâmeyi Osmanlı anayasa ve idare hukukunun temel kanun metni, *bir*

²⁰ Özcan, a.g.m., s.9.

²¹ Akgündüz, a.g.e., s.314; Özcan, a.g.m., s.12.

²² Akgündüz, a.g.e., s.314.

²³ Özcan, a.g.e., s.XVII.

²⁴ A.g.e., s.VII.

²⁵ Hasan Tahsin Fendoğlu, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s.42.

tür anayasası olarak değerlendiren yaklaşımlar da söz konusudur²⁶. Aydın da, bu kanûnnâmeyi devletin esas yapısını düzenleyen bir anayasa faaliyeti olarak değerlendirmekte ve “Fatih döneminde hazırlanan teşkilat kanunnâmesinden sonra Türk hukuk tarihinde görülen *diğer bir yazılı anayasa 1876 Kanûn-i Esâsî'dir*” şeklindeki tespitiyle Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'ni Türk hukuk tarihinde yerini almış *bir anayasa* olarak kabul etmektedir²⁷.

Yukarıda da değinildiği üzere devlet teşkilatını ilk kez düzenleyen hükümleri ihtiva etmesi yönüyle anayasal bir yönü bulunan bahsi geçen kanûnnâmenin, temel haklara yer vermemesi, *padişahın yetkilerini kısıtlamak bir tarafa onu devlet yönetiminde mutlak yetkili hâle getirmesinden hareketle* şekli ve muhteva açısından bir anayasa olarak ele alınamayacağı değerlendirilmektedir. 19. yüzyıla kadar kimi yönleriyle kanûn-ı kadîm olarak yürürlükte kalması ve bu kanunun esas alınması (ma'mûlün-bih) bu gerçeği değiştirmeyecektir. Netice itibarıyla Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin Fatih sonrası dönemde *normlar hiyerarşisi* bağlamında teorik bir üstünlüğü ve bağlayıcı bir tarafı hukuken söz konusu değildir. Örfi kanun koyucunun (padişah) yaptığı kanunların kural olarak kendi dönemini bağladığı, Osmanlı hukuk sisteminde her padişahın devleti tüm yönleriyle yeniden tasarlayacak yetkisinin bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda Fatih sonrası dönemde de Teşkilat Kanûnnâmesi'nin uygulamada bazı hususlarda esas alınması (düstûrî'l-amel) mezkûr kanunun hukuki bağlayıcılığı ile değil, ihtiyaca cevap verebilmeye devam etmesiyle ilgilidir. Diğer taraftan İstanbul'u gelecek nesillere emanet bırakan Fatih'e duyulan saygı, devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Tarihteki başarıları nedeniyle bugün de mümtaz ve müstesna bir değer ifade eden Fatih'e, kendisinden sonra devleti yöneten padişahların da büyük hayranlık duyduklarını, büyük atalarına (ecdâd-ı izâm) minnet beslediklerini belirtmek gerekir. Bu durumun onun döneminde hazırlanan hukuki düzenlemelere de itibarı olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Ancak daha da önemlisi bahsi geçen kanunların ihtiyaca cevap veren niteliğe sahip olmasıdır.

Fuad Köprülü, İslam devletlerinde çok eskiden beri fikhın dışında ve hatta onunla hiç mukayyet/bağlı olmayarak geniş bir législation/yasama faaliyetinin bilhassa amme/kamu hukukunda daima mevcut olduğunu Türk-İslam

²⁶ Abdullah Demir, “Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Editör: Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, s.120-121; Akgündüz, **a.g.e.**, s.311.

²⁷ Aydın, **a.g.e.**, s.106.

Devletleri'nden de örneklerle vurgulamıştır²⁸. Mutlak otoritesini devlet teşkilatında kanunlar koymak suretiyle gerçekleştirmek ve pekiştirmek isteyen Fatih Dönemi, Osmanlı örfi hukukunun gelişmesinde kesin bir dönüm noktası olduğu gibi bu dönemde atılan adımlarla Fatih, *Osmanlı hukuk anlayışı ve kanunları üzerinde de kesin ve sürekli bir etki yapmıştır*.²⁹ İnalçık; Osmanlı padişahlarının en güçlüsü ve serbest fikirlisi olarak devlet teşkilatına yönelik olarak serbestçe kanun koyabilen ve kanun padişahı olan Fatih'in attığı adımlar dikkate alındığında, *şerî'ât karşısında sırf kamu yararı için hükümdarın kendi iradesiyle bağımsız kanunnâmeler çıkarmasının İslâmî esaslara değil ancak Türk-Moğol geleneğine bağlanabileceğini*, Türk hükümdarının kendi iktidarına ortak veya onun üstünde otorite tanımayan mutlak karakterini daima sakladığını ve İslam dinine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarlarının bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde/üstünde tuttuğunu ifade etmiştir³⁰. Bu durumda İnalçık, örfi hukuk kapsamında yer alan devlet yönetimini düzenleyen hususlarda Fatih'in mutlak surette *tam bir yasama yetkisi kullandığına* işaret etmiş olmaktadır. Barkan da şeri hukuk nazari ve zahiri olarak her sahada tatbik edilir gözükmese rağmen Türkiye'de bilhassa idare ve teşkilat hukuku ile amme müesseseleri sahasında millî veya örfi hukuk gelişebildiğini, İslam devletlerinde hükümdarların devletin nizam ve teşkilatı ile idare usullerinde şeriat ile sarîh bir şekilde çarpışmadan yenilikler yapmak hususunda serbest hareket ettiğini bazen de örneğin bir kısım vergi konusunda şeriata tamamen aykırı hareket edildiğini, emir ve kanun koyma yoluyla yapılan düzenlemelerin ise meşru ve isabetli olduğunu dini bir otoriteye de tasdik ettirmiş olmak için kanunnamelere *sonradan şeyhülislam fetvası eklendiğini* ifade etmiştir³¹.

Benzer şekilde, Osmanlıda örfi hukukun; emir ve fermanlar ve açıkça kanun vaz etme yolu ile teşekkül ve inkişaf etmiş olduğuna, kuvvetini teşkilatlı bir devlet idaresinin ihtiyaç ve tecrübeleriyle gündelik hayatın zaruretlerinde bulunan amelî ve dinî kayıtlardan azade bir hukuk olduğuna vurgu yapılmıştır³². Ancak bu konuda da ilim dünyasında hemfikir olma durumu söz konusu değildir. Şöyle ki, diğer padişahlar gibi Fatih'in de İslam hukukunun "ulu'l-

²⁸ M. Fuad Köprülü, "Fıkıh", **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s.615-617.

²⁹ İnalçık, **Devlet, Hukuk ve Adalet...**, s.41.

³⁰ İnalçık, **a.g.e.**, s.36 ve 41-42.

³¹ Barkan, a.g.m., s.185-186 ve 190.

³² A.g.m., s.190.

emr"e tanıdığı *sınırlı yasama yetkisini* kullanabildiği ifade edilmiştir³³. Bu görüşe göre Fatih bu bağlamdaki sınırlı yetkisini sonuna kadar kullanmış ve örfi hukuk alanında ciddi tedvinata girişmiştir. Bununla birlikte hükümdar emir ve fermanlarının oluşturduğu örfi hukukun, şeri hukukun birtakım hükümlerini ortadan kaldırmak veya değiştirmek iddiasıyla ortaya çıkmış olmayıp bilakis *şer'î hukukun tanıdığı yetki çerçevesinde veya bu hukukun düzenlemediği alanlarda hüküm koyulmasının* söz konusu olduğu tespitiyle sınırlı yasama yetkisine dikkat çekilmiştir³⁴. Ancak bu görüş sahipleri Osmanlı Devleti'nin diğer Türk-İslam Devletleri'nden farklı olarak örfi hukuku daha yaygın bir alanda ve daha yoğun bir şekilde kullandığını ifade etmiştir³⁵.

İslam Arap ve İslam Türk Devletleri'nde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de *hukukun esas itibariyle İslâm hukukundan oluşmakta olduğuna* bu durumun İslam dininin sadece inanç ve ibadet esaslarından oluşmayıp hukuku da içine almak üzere hayatın bütün yönlerini düzenleyen bir sistem olmasından kaynaklandığına dikkat çekilmiştir³⁶. Aydın, hukuk âlimlerinin bu hukukun kaynaklarına dayanarak fıkıh usulü ilmindeki esaslar çerçevesinde yapmış oldukları içtihatlarla gelişen İslam hukukunun, daha çok özel hukuk ile kamu hukukunun bazı alanlarında geliştiğini devlet teşkilatı, idare, ceza ve vergi gibi kamu hukuku alanında yeni hukuki düzenlemelere ihtiyaç bulunduğunu, Osmanlıların bu bağlamda bir taraftan eski Türk devletlerinden tevarüs eden geleneğin diğer taraftan ise Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memlükler'den gelen İslami mirasın kendi zaman ve şartlarına uygun bir sentezini ortaya koymayı başardığına dikkat çekmiştir³⁷. Görüldüğü üzere Fatih'in örfi hukuk alanındaki yasama yetkisinin çerçevesi noktasında da bir uzlaşma söz konusu değildir. Tartışma örfi hukuk düzenlemelerinin İslam hukukuna rağmen yapılıp yapılamayacağı noktasındadır. Esasen tarihsel realite bu noktada teoriyle pratiğin her zaman uyumlu gitmediğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı örfi hukuk sistemi teorik olarak İslam hukukuna uygunluğu esas almakla birlikte uygulamada tümüyle İslam hukukunun çizdiği çerçevede ilerlememiş olup bazı aykırılıkları da barındırabilmiştir. İslam hukuku kapsamında

³³ Akgündüz, **a.g.e.**, s.305.

³⁴ Halil Cin ve Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, 13. Baskı, Sayram Yayınları, Konya 2021, s.76 ve 78; Aydın, **a.g.e.**, s.66 ve 73-74.

³⁵ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.77.

³⁶ Aydın, **a.g.e.**, s.65.

³⁷ **A.g.e.**, s.67, 72 ve 77.

olduğu hâlde buna açıkça ters düşen örfî kanun hükümlerine rastlanabilmektedir. Teokratik niteliği haiz Osmanlı Devleti'nde örfî hukuk alanında yapılan düzenlemelerde şeri hukukun genel prensiplerine aykırı düşmemeye gayret edilse de bunun aksi örnekleri görülebilmektedir. Bazı durumlarda İslam hukukuna şeklen riayet etmek adına fetva alınmıştır³⁸. Osmanlı Devleti'nde padişahın örfî hukuk koyma yetkisi dolayısıyla yasama yetkisi özellikle ilk dönemlerde çok geniş bir kapsama erişmiş ve zamanla örneğin Fatih ve Kanuni, İslam hukukunun koyduğu bazı ceza kurallarını dahi değiştirebilmişlerdir³⁹. Örneğin hırsızlık ve zinaya para cezası verilmiştir⁴⁰. Bu cezaların suçun unsurlarının şeri hukuk kapsamında ispatlanamadığı için hükümdarın tazir cezası yetkisi bağlamında değil, işlendiği sübut bulmuş suçun mahiyetinin cezai karşılığının farklı olmasının tercih edilmesiyle ilgili olduğu değerlendirilmektedir. Osmanlı kamu hukuku zaman zaman İslam hukukunun dışına çıkarak gelişen bir özelliğe sahip olmuştur⁴¹.

Siyasi (anayasa) ve idare hukuku ile ticaret ve ceza hukukunda fikhın rolünün çok az ve tesirsiz olduğuna dikkat çeken Köprülü, fıkıh kitaplarında yer alan şeri cezalardan örneğin el kesme (hırsızlık kapsamında), recim (zina kapsamında) gibi cezalar amme vicdanına uymadığı için cezaların çok nadir hâllerde uygulandığını, aynı şekilde fıkıh hükümlerine aykırı olarak pek çok örfî vergi konulup varlığını daima devam ettirdiğini belirtmiştir⁴². Ticaret ve vergi hukuku, ceza hukuku kapsamında (zina ve hırsızlık) suçun unsurlarının tam oluştuğu hâlde bazı had cezalarının değil daha hafif olanın uygulandığı, miras hukukunda da şeri hukuk dışına çıkılabildiğinin örnekleri görülmektedir⁴³.

Kardeş katli meselesinde de durum bu yöndedir. Fatih'in kardeş katli konusunda izlediği politikanın ana nedeni egemenliğin bölünmezliği ilkesini ka-

³⁸ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.85.

³⁹ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 9. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1999, s.81 ve 186.

⁴⁰ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.186; Bu konu üzerine *münhasıran yapılmış bir çalışma serisi için bk.* Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I", **AÜHF**, C III, S 1, Ankara 1946 ss.125-146; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler II", **AÜHF**, C III, S 2, Ankara 1946 ss.365-383; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III", **AÜHF**, C IV, S 1, Ankara 1947, ss.48-74.

⁴¹ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.138.

⁴² Köprülü, **a.g.m.**, s.614.

⁴³ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.86.

bul etmesidir⁴⁴. Bu durum ceza hukukunu ilgilendirmekle beraber konunun siyasi yönü ağır basmaktadır. Bu amaçla hareket eden Fatih'in şeri hukuka şeklen *uyumak* gibi bir kısıtla hareket ettiği, başta fetret devri olmak üzere yaşanan kötü tecrübelerden hareketle *kardeş katli meselesini* örfi hukuk kaidesiyle hükme bağladığı açıktır. "Ekser ulemânın tecvîz ettiği" bu uygulamanın üzerinde uzlaşma bulunmadığı, bunun temelinde fetvanın İslam hukukunun temeli olan Kur'an'a uygunluk sorunu taşıdığı, mutlak hâkimiyetini kurmak isteyen hükümdarın beklentisinin ise bir kısım ulema tarafından karşılandığı ya da karşılanmak zorunda kalındığı anlaşılmaktadır. Kardeş katli meselesinin şeri hukukla bağlantısını kurmak ve ona uygunluğunu elde etmek adına şehzadelerin cezalandırılmalarının devlete isyan (bağy) ile ilişkilendirilip had suçu kapsamında değerlendirilmeye çalışıldığı görülse de bu suçun maddi ve manevi unsurlarıyla ilişkilendirilmesi mümkün olmayacak derecede bazen kundakta veya küçük yaşta bazen de hasta durumdaki pek çok şehzade için uygulandığı dikkate alındığında, kardeş katli uygulamasının esasen şeri hukuka uygunluğu tartışmalı olan bir örfi hukuk müessesesi olduğuna işaret edilmiştir⁴⁵. Barkan'ın ifade ettiği gibi, Osmanlı padişahları, kendilerine ayrılmış olan sahalarda din kitaplarını karıştırmaya ve şeyhülislamlardan fetva almaya lüzum görmeden kanunları vazetmişlerdir⁴⁶. Zeki Velidî Togan da Osmanlı kanunnamelerinin şeriat ile epey uzlaştığına, hatta şeriatın bir kadiri mutlak vaziyete geçtiğine ancak buna rağmen Gaziler ve Rum Sultanı olan Fatih'in bir buçuk asırlık bir zaman zarfında takarrür etmiş olan salahiyetine şeriatın karışmasına katiiyen yol vermediğine dikkat çekmiştir⁴⁷.

II. Reform Döneminde Türkiye'de Anayasal Hareketler ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu

Osmanlı devlet ve toplum yapısında 19. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşümün hızı, tüm dünyada olduğu gibi önceki yüzyılların aksine *aritmetik değil, geometrik artış* ile gerçekleşmiştir⁴⁸. Devlet yönetiminde, sistemi sil baştan sorgulayan ve buna bağlı olarak köklü reform gerekliliğiyle atılması kaçınıl-

⁴⁴ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s. 183; Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.117.

⁴⁵ Cin ve Akyılmaz, **a.g.e.**, s.119-120.

⁴⁶ Barkan, a.g.m., s.192.

⁴⁷ Togan, **a.g.e.**, s.390.

⁴⁸ Zeki Eraslan, **Şûrâ-yı Devletten Danıştaya: Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 2018, s.1.

maz olan adımlar bu yüzyılda söz konusu olabilmıştır. Bu sebeple 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için gelişen dünyaya ayak uydurma ve bu dünya ile bütünleşmek adına fevkalade reformist adımların cesurca atıldığı bir kesit olmuştur. Nitekim bu yüzyılda oldukça ciddi anayasal gelişmeler de söz konusu olmuş ve netice itibarıyla yüzyılın son çeyreğinde ilk anayasa olan Kanûn-ı Esâsî (1876) hayata geçirebilmiştir.

Osmanlı Devleti'ne Batı tesirinin (Garplılaşma) Tanzimat'tan önce, bir asrı aşan zaman zarfında başladığı ancak II. Mahmut'a kadar devlet teşkilatına yansımadağı bu anlamda Tanzimatın “garplılaşmak vadisinde ilk hareket olmadığı” ancak çağdaşlaşma tarihinde çok önemli bir yer tuttuğu ifade edilmiştir⁴⁹.

Devletlerin yaşadığı büyük ve derin sarsıntıların köklü reform hareketleri ve bu bağlamda anayasal gelişmelerin kaynağı olduğu şüphesizdir. Devletlerin yönetim düzeninde vatandaşların hak ve özgürlüklerini yazılı belgelere dayandırma çabasının yoğunlaşması, 19. yüzyılın en belirgin özelliklerinden biridir. İşte bu çabalar genellikle “anayasacılık hareketleri” olarak anılır⁵⁰. Çoğu zaman değiştirilişleri gibi, yapıları da toplumsal güçlerin tam bir denge içinde buldukları sırada olmaz. Anayasaların birçoğu aslında bir ihtilalin ya da yerleşik düzeni alt üst edici büyük bir olayın arkasından yapılır⁵¹. Bu çerçevede, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren içeride ve dışarıda çöküş belirtileriyle karşı karşıya olan Osmanlı Devleti'nin o zamana kadar sürekli kaçındığı Avrupa medeniyeti ile ilişki kurması ve bu medeniyetin tesirlerine kapı aralması kaçınılmaz olup Tanzimat'ın, korkunç durumdaki Osmanlı Türkiye'sinin kurtuluşuna büyük yardımı olduğu ifade edilmiştir⁵².

Reform hareketlerinin temel motivasyonu, devleti ayakta tutacak tedbirleri çok yönlü almaktır. Bu doğrultuda Gülhane Hatt-ı Hümayûnu diğer pek çok sahada olduğu gibi hukuki nizam ve devlet teşkilatında da yeniliklerin başlangıcı olarak görülmüştür⁵³. Bunun sonucu olarak Osmanlı bürokrasisinde

⁴⁹ Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.13 ve 29.

⁵⁰ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 11. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997, s.12.

⁵¹ Soysal, **a.g.e.**, s.9.

⁵² Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.11-12.

⁵³ Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, Cilt I, Baha Matbaası, İstanbul 1960, s.79.

daha geniş anlamıyla devlet idaresinde hukuki ve rasyonel idare tipine geçiş söz konusu olmuştur. Ancak toplumsal örgütlenmenin ulaştığı en ileri düzey ve düzen olan hukuk devletine⁵⁴ dönüşebilmek için Cumhuriyet Türkiye'sini beklemek gerekecektir. Bununla birlikte 19. yüzyılda 1808 Sened-i İttifak'tan 1876 Anayasası'na atılan tüm reformist adımlar bugünkü siyasal ve hukuki düzenin temelini oluşturmuştur⁵⁵. Son dönemde inceleme konusu yapılan ve ayrıntılarına ilgili başlıkta yer verileceği üzere 19. yüzyıl anayasal gelişmelerini Sened-i İttifak'tan bir yıl önce imzalanan 1807 tarihli Hücet-i Şer'iyeye ile başlatmak daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı tarihinin tümü dikkate alındığında ise Osmanlı-Türk Anayasacılığının ilk izlerine devlet teşkilatını ilk kez düzenleyen kanun olması dolayısıyla Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nde rastlanabildiği görülmektedir.

Anayasa hukukçusu ve tarihçisi Tarık Zafer Tunaya: “Anayasalar tarihsel gelişim süreçlerinin kavşaklarıdır. Bu bakımdan ilk anayasa ile sonuncu anayasa arasında görünen ve görünmeyen bağlar vardır⁵⁶” tespitinde bulunmaktadır. Bu tespitin anayasal gelişmeler için de geçerli olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi anayasal yönü bulunan ve bazı yönleriyle 19. yüzyıla kadar tevarüs edebilen oldukça önemli bir adımdır.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu özelinde bakıldığında ise bu fermanın Türkiye'de *modern anlamda* yasal ve anayasal reformların başlangıç noktasını teşkil ettiği, bir mihenk taşı olduğu ifade edilebilir. Ancak Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun Türk Anayasa Tarihindeki yerine ve bu bağlamda anayasal niteliğine değinmeden önce 19. yüzyılın hemen başında meydana gelen iki önemli anayasal gelişme olan Hücet-i Şer'iyeye ve Sened-i İttifak'a kısaca değinmekte fayda görülmektedir.

II.1. Hücet-i Şer'iyeye

III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd Devri'ni sona erdiren Kabakçı Ayaklanması'nın akabinde yeniçerilerin desteğiyle IV. Mustafa, padişah yapılmış ve yeniçeriler ile padişah arasında “Hücet-i Şer'iyeye”⁵⁷ adlı bir sözleşme 31 Mayıs 1807

⁵⁴ İl Han Özay, **Günişığında Yönetim II (Yargısal Korunma)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2004, s.3.

⁵⁵ Özay, **a.g.e.**, s.6.

⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-î Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.27.

⁵⁷ Yapılan akademik çalışmalarda yeterince değerlendirilmediği görülen bu konuda

tarihinde imzalanmıştır. Buna göre *isyancılardan hesap sorulmayacak*, onlar da verilen emirlere riayet edecek ve devlet işlerine karışmayacaklardı.

Padişahın isyancılardan *hesap sormamayı* resmen kabul etmesi yani *iktidarını sınırlandırması* Osmanlı tarihi için bir ilki yansıtmaktadır. Ancak Hücet-i Şer'iyyenin bu yönü sahayla ilgili araştırma yapan tarihçi, hukuk tarihçisi ve anayasa hukukçularının dikkatini yeteri kadar çekmemiştir⁵⁸. Oysaki belge içeriği ve başında yer alan Hatt-ı Hümayûn dikkatli incelendiğinde oldukça dikkat çekici ibarelere yer verildiği görülmektedir. Şöyle ki, belgenin muhtevasına uygun ve onu teyit eder şekilde isyan sonrasında padişah IV. Mustafa'ya ait Hatt-ı Hümayûnda "... Mademki iş bu sened-i mu'teberede olan şerâite yeniçeri kullarım tarafından ri'âyet ile muktezâ-yı ta'ahhüdleri üzerine bundan sonra *cüz î ve küllî umûr-ı Saltanat-ı seniyyeme müdâhele etmeyüp* ecdâd-ı izâmım zamanlarında olduğu gibi her bir husûsda emri fermân-ı şâhâneme inkıyâd u mütâbe'at ve zabıtalارına her hâlde itâ'at ederler..." şeklinde yer alan bu ibarelerin devamında Allah ve Peygamber adına taahhütte bulunmuş olup Hatt-ı Hümayûn'un "... bu husus için gerek taraf-ı Hilâfet penâhımdan ve gerek vüzerâ-yı izâm ve vükelâ-yı fihâm ve zabıtân-ı devlet-i ebed-kıyâmım taraflarından ferd-i âferide hiçbir vakitte mu'âheze ve mes'ul olmaya" ifadeleriyle tamamlandığı görülmektedir⁵⁹.

Belgeden anlaşıldığı üzere Kabakçı İsyanı'na katılan yeniçerilerin isyan sonrası endişeye kapıldıkları, bu belgeyi şeri mahkemeden de tescil ettirdikleri, hayatlarını emniyet altına almaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak belgenin şeri mahkemeden tescil edilmesine duyulan ihtiyacın daha ziyade bahsi geçen isyanda yeniçerilere destek verdiği bilinen ulemanın kendisini daha sağlam bir güvenceye almak istemesinden kaynaklanmış olabileceği değerlendiril-

ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer'iyye", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 4, İstanbul 2001, ss.33-48. Bu belge Tarih-i Cevdet'te de yer almıştır. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Yayına Haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, TOBB Yayınları, Ankara 2017, s.2497-2499. Hücet-i Şer'iyyenin günümüz harflerine yapılmış çeviri yazısı için bk. Mehmet Yıldız, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.5-7.

⁵⁸ Bu tespitin istisnasını son dönemde yapılan bir çalışmada görmekteyiz. Çalışmada Hücet-i Şer'iyye adlı belgenin hukukçuların gözünden kaçtığına işaret edilmiştir. Bk. Ayhan Ceylan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasal Bir Belge: Hücet-i Şeriyye", **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Ed. Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, ss.589-598.

⁵⁹ Yıldız, **a.g.e.**, s.5.

dirilmektedir. Dikkati çeken önemli husus yeniçeri ve ulemanın desteği ile padişah olan IV. Mustafa'nın onların taleplerine boyun eğmesi ve iktidarını sınırlandırmasıdır. Belge bu yönüyle anayasal nitelik taşımaktadır⁶⁰. Ferman-da yer alan “cüz’î ve küllî umûr-ı Saltanat-ı seniyyeme müdâhele etmeyüp” ibareleri, yeniçerilerin kısmen ya da tamamen iktidarına müdahale etmemesi karşılığında IV. Mustafa'nın belgede ileri sürülen koşulları uygun bulduğu görülmektedir. Çok ilginç bir nokta IV. Mustafa'nın iktidarına “kısmen müdahale edilmemesine” dahi rıza göstermesidir ki, bu durum Osmanlı tarihinde bir ilki göstermektedir. Esasen aşağıda yer verilecek olan Sened-i İttifak'ın da anayasal yönü iktidarın sınırlandırılması noktasındadır. Hatta denilebilir ki, Hücet-i Şer'iyye, Sened-i İttifak'a göre daha net bir şekilde iktidarı sınırlandırmıştır. Belgenin bu yönü, Sened-i İttifak için öne sürülen “iktidarı sınırlayan ilk belge” olduğu tespitinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir kanaatindeyiz. Esasen bu yönüyle belge, Sened-i İttifak'a öncülük etmiştir. Sadece taraflar değişmiştir. IV. Mustafa Dönemi'nde Yeniçeriler ile II. Mahmut Dönemi'nde ise âyanlar ile pazarlık masasına oturulmuştur. Ceylan'ın, Hücet-i Şer'iyye, XIX. yüzyılda ortaya çıkan anayasal belgeler serisinin ilki olarak kabul edilmelidir şeklindeki yaklaşımı⁶¹ tarafımızca da isabetlidir. İşin bu yönü dışında her ikisinin de başkaca bir anayasal bir muhtevaya sahip olmadığı görülmektedir.

IV. Mustafa Dönemi'nde Hücet-i Şer'iyye ile merkezî otoritenin yeniçeriler karşısındaki taviz ve mevzi kaybı, onlara karşı destek ve denge unsuru olarak görülen âyan ile imzalanan Sened-i İttifak ile II. Mahmut Dönemi'nde aşılma-ya çalışılmıştır. Devletin ayakta kalabilmek için kendi içindeki güç unsurlarını dengede tutma, birbirine alternatif olarak kullanmak için sözleşmeler akdetme yaklaşımı ise hiç kuşkusuz merkezî otoritenin ciddi bir şekilde sarsılmasının sonucudur. Devlet otoritesinin ciddi anlamda sarsılması her durumda anayasal bir hareket olarak ifade edilebilecek bir sonuç vermemiştir. Örneğin 1632 yılında IV. Murat Dönemi'nde de bir isyan söz konusudur. Yeniçeri ve sipahi iş birliğiyle çıkarılan isyanda bazı devlet adamlarını isyancılara karşı koruyamasa da isyan, IV. Murat tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Padişaha itaat ve sadakat noktasında hem yeniçeriler hem de sipahilerden Kur'an üzerine kadı huzurunda yemin alınması ve bu yeminlerin imzalanmasıyla Mayıs 1632 yılında Sinan Paşa Köşkü'nde toplanan büyük meşveret meclisinde IV.

⁶⁰ Ceylan, a.g.m., s.595.

⁶¹ A.g.m., s.595.

Murat tarafından devlet otoritesi yeniden teşekkül ettirilmişti⁶². Her ne kadar isyancıların talebiyle bir Ayak Divânı toplamak zorunda kalsa da IV. Murat, *yazılı bir belgeyle isyancılara herhangi bir taviz vermediği* gibi gösterdiği di-
rayet karşısında emir ve talimatları isyancılar tarafından derhal kabul görmüş
ve isyana karışanlar tecziye edilmişlerdir. Bu süreç *iktidarın sınırlandırılması*
değil bilâkis güçlendirilmesi ile sonuçlandığından mevcut belgeler ışığındaki
bu gelişme kanaatimizce anayasal bir hareket olarak nitelendirilemez.

II.2. Sened-i İttifak

Osmanlı Devleti'ndeki anayasal gelişmelerden bir diğeri de Sened-i İttifak'tır. II. Mahmut, bir taraftan yeniçerilere diğerk taraftan ise taşra yerel güçleri olan âyanlara karşı merkezî otoriteyi temin için Alemdar Mustafa Paşa'nın gayret ve girişimlerine ihtiyaç duymuştur. Bu amaca hizmet eden ve bu imkânı temin eden Sened-i İttifak'ın 6. maddesiyle⁶³ (Âyan ve eyalet valilerinin fitne ve fesâd durumunda Padişaha güçlü bağlılıklarını/râbîta-i kâviyye düzenlemek-
teydi.) önemli derecede amacına ulaşmıştır. Ancak Sened-i İttifak, Osmanlı Devleti'nin âyanları kontrol etme kabiliyetini kaybetmeye başladığı gerçeğinin dışı vurumu olduğu kadar aynı zamanda merkezde yer alan diğerk bir silah-
lı güce, yeniçerilere, karşı denge unsuru olarak âyanlardan destek arayışıdır.

Sened-i İttifak ile âyanların, Batı'daki burjuva sınıfına benzer olarak devletin yönetim sistemi çerçevesinde anayasal düzen tesis etmek ya da parlamenter sistem için mücadele vermek gibi herhangi bir çaba içinde olmadıkları açıktır. Batı'da feodal düzenin çöküşü, mutlak yetkilere sahip krallıkları beraberinde getirmiştir. Coğrafi keşiflerden sonra ise zengin burjuva sınıfının doğması ve yönetime katılma isteği parlamenter sistem arayışları ile neticelenmiş ve bu durum İngiltere örneğinde evrimle, Fransa örneğinde ise devrimle/ihtilalle sonuçlanan bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise tımar sisteminin bozulması Batı'dakine benzer bir sonuç ortaya koymamıştır. Kaldı ki, Batı'daki gelişen sürecin Osmanlı Devleti'nde aynen ya da benzer şekilde gerçekleşmemesi de gayet doğaldır. Çünkü siyasal, sosyo-ekonomik

⁶² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, Cilt II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 208-212.

⁶³ **BOA**, Hatt-ı Hümayûn (No: 35242); Bu belgenin çeviri yazısı için bk. A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, ss.3-7; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S 2, İstanbul 1998, ss.209-222; Yıldız, **a.g.e.**, s.12-17.

ve dinî faktörlerin tetiklediği tarihsel gelişmelerin seyri ülkelere göre oldukça farklılık arz etmektedir. Batı ülkelerinde burjuvazinin oynadığı rolü yerine getirecek dikkate değer bir Türk orta sınıfı yoktur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde aydınların çoğu şu ya da bu şekilde resmî görevler vasıtasıyla yönetime bağlıdır⁶⁴.

Sened-i İttifak *hukukî anlamda* iki taraflı bir belge, bir misak ya da sözleşme niteliğindedir⁶⁵. Osmanlı Devleti'nde padişah kural olarak şeriata uymak zorundadır. Ancak mutlak monarşi vasfında olan devlet yönetiminde Padişahın yetkilerini kısıtlayacak hukuk kuralları ve bu kuralları etkili kılabilecek hukuki mekanizmalar yoktur⁶⁶. Sened-i İttifak ile Osmanlı tarihinde *ilk kez* görünürde de olsa padişah otoritesinin sözleşme niteliğindeki bir belgeyle sınırlandırıldığı ifade edilmiştir⁶⁷. Özbudun'a göre bu belge, Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişmenin ilk adımıdır⁶⁸. Görüldüğü üzere Sened-i İttifak'ın padişahın yetkilerini kısıtlayan ilk belge olduğu yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur. Ancak yukarıda da değinildiği üzere bu doğrultuda akdedilen ilk sözleşme ve padişahın yetkilerini kısıtlayan ilk belge kanaatimizce Hücet-i Şer'iyyedir. Diğer taraftan kimi araştırmacılara göre ise âyanlığı meşrulaştıran, kurumlaştıran fakat onları zapturapt altına da alan, 1808'de imzalanan Sened-i İttifak, devleti bambaşka esaslara göre yeniden kuran bir sözleşme, bir çeşit anayasadır⁶⁹. Sened-i İttifak'ın anayasal hareketlerde bir kilometre taşı olduğu ifade edilebilirse de bir anayasa olarak ele alınamayacağı ortadadır⁷⁰. Nitekim bu belge bir anayasa metninde bulunması gereken hususlara yer vermemektedir. Âyanların kendi çıkarları dışında halk için mücadele verdiklerine dair bir veri elimizde bulunmamaktadır. Senedin 5. maddesinin hanedanların/âyanların

⁶⁴ Roderic H. Davison, **Reform in Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1963, p.187. Davison'un bu eseri Osmanlı reform hareketlerini en iyi tahlil eden çalışmalardan biridir.

⁶⁵ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.13.

⁶⁶ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s.3.

⁶⁷ Soysal, **100 Soruda Anayasanın...**, s.19.

⁶⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.3.

⁶⁹ Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, 13-14 Mart 1985**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.8.

⁷⁰ Anayasa hukukçusu ve tarihçisi Tunaya'nın yaklaşımı da bir anayasa olmadığı yönündedir. Bk. Tunaya, a.g.m., s.27.

“...uhdesine muhavvel mahâl hududuyla...” sınırlı olmak üzere geleceklerini teminat altına almakta ve onlara hukuki meşruiyet sağladığı görülmektedir. Kaldı ki, halk da âyanlardan ziyade merkezî yönetime bağlılık hissetmektedir. Halkın böyle düşünmesini anlamada senede yansıyan şu yaklaşım açıklayıcı olacaktır. Sened-i İttifak’ın 7. maddesi (Şart-ı Sâbi’): “Fukara ve re‘âyanın himâyet ve siyâneti dahi esâs olduğuna nazaran hânedânân ve vücûh tarafından zîr-i idarelerinde olan kazâların âsâyişine ve fukarâ ve re‘âyânın tekâlifleri emrinde hadd-i i‘tidâle ri‘âyet husûsuna dikkat olunmak lâzîmeden olmağla, ref‘i mezâlim ve ta‘dîl-i tekâlif husûsuna vükelâ ve memâlik hânedânları beynlerinde bi’l müzâkere ne vechile karar virülür ise ânın dahi devâm ve istikrarına ve mugâyiri olarak zulm ü ta‘addi vukû‘a gelmemesine i‘tinâ oluna. Ve her hânedân yek-diğerin hâline nezâret birle, hilâf-ı emr ü rızâ ve mugâyir-i şerî‘at-ı garrâ zulm ü ta‘addî eder olur ise sâlimen ani’l-garaz Devlet-i Aliyyeye ihbâr eyleyüp bi’l-ittifâk men‘ine ikdâm oluna.”

Metinde yer alan ibarelerden de anlaşıldığı üzere, halkın âyanlardan kaynaklanan haksız vergi yükü altında ezilmemesi, zulmün kaldırılması karara bağlanmakta ve bu karara (hilâf-ı emr ü rızâ ve mugâyir-i şerî‘at-ı garrâ zulm ü ta‘addî eder olur ise) aykırı hareket edecek âyanın merkezî yönetime ihbar edileceği ve ittifakla haksızlıkların önleneyeceği noktasında bir uzlaşma ortaya çıkmaktadır. Dikkati çeken husus, âyanın halk için bir talepte bulunmadığı, tam tersine halk için kaygılanan merciinin merkezî yönetim olduğu ve halkı âyanların mevcut ve muhtemel baskısından korumak istediğidir. Halkın da beklentisi bu yöndedir. Yani halk, hak arayışında ya da daha doğru bir ifadeyle haksızlığa uğramamada veya bunları önlemede merkezden çevreye doğru bir beklenti içerisinde olmuştur.

II.3. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu

Osmanlıdan günümüze Türkiye, modernleşme sürecinde kendine mahsus bir değişme ve gelişme yolu izlemektedir. Türkiye’de demokrasi ve yenileşme hareketleri dış dünya ile ilişkisi olmayan kendi başına bir mesele değildir⁷¹. 19. yüzyılda reform ihtiyacı, 18. yüzyılda olduğu gibi sadece askerî/teknik alanı değil adli, idari ve mali yönleri de içermektedir. Bu bağlamda askerî/teknik birtakım ıslahat hareketlerine ilaveten eğitim, hukuk ve maliye alanında da somut adımların atılması ön görülmüştür. Atılacak çok yönlü köklü reformist

⁷¹ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul 1996, s.23.

adımlarla gerilemenin üstesinden gelinebileceğine ve Batı'nın öncülük ettiği modern dünyaya ancak bu şekilde ayak uydurulabileceğine inanılmaya başlanmıştır. Günün koşullarında ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış faktörlerin desteklediği sorunlu alanların teşhis ve tedavisine yönelik olarak devletin devamlılığını sağlamaya matuf öncelikli motivasyon, en somut ve ciddi adım olarak Reşid Paşa'nın öncülük ettiği *Gülhane Hatt-ı Hümayûnu*⁷² ile kendini ortaya koymuştur. Fermanda temel hak ve hürriyetlere önemli bir düzeyde yer verildiği görülmekte olup fermanla başlayan süreç devletin çok yönlü bir şekilde hukukla kavranmaya başladığı bir kesiti ifade etmektedir. Batı'yı yakından tanımaya başlayan Osmanlı devlet adamları geri kalmanın nedenlerini doğru bir şekilde tahlil etmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede ciddi bir arayış söz konusudur. Bu bağlamda Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun devletin modernleştirilmesi amacını güden ilk reform hareketi olduğu ifade edilmiştir⁷³.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu hazırlayan hiç şüphesiz iç ve dış sebepler söz konusudur. 1821 Yunan İsyanı'nda devletin içine düştüğü aciziyet, Yeniçeri Ocağı'nın devletin bekası için oluşturduğu tehdit sonrası ilga edilmesi, Mısır meselesinde kendi valisi karşısında yenilen ve 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması'yla Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyan bir devlet söz konusudur. Kontrolü kaybetmeye başladığı Boğazlar Meselesi ve sonrasındaki gelişmeler, devletin bekasının dış politikada bir *denge siyasetine* bağlı olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Bu durum devleti yönetenler tarafından idrak edilmiştir. Başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere dönemin önde gelen Osmanlı devlet adamlarının en temel gayesi, öncelikle devletin devamlılığını sağlayarak onu geleceğe taşımaktır. Bunun yolunun *hukukla kavranmış rasyonel bir idare tarzı inşa etmekten geçtiği* fark edilmiştir.

Tanzimat'ın çeşitli cepheleri arasında en mühim olanının *hukuki cephe* olduğunu söyleyen Velidedeoğlu, Tanzimat'taki kanunlaştırma hareketinin mühim amilleri olarak iktisadi ve içtimai hayatın yeni bir nizam ihtiyacını doğurduğunu; biri dâhili (idare dizginine tam surette hâkim olmak, keşmekeşe nihayet vermek ve saltanatın kudretini yükseltmek düşüncesi) diğeri harici (Saray ve Bâb-ı Âlî'yi Avrupa devletlerinin tazyikinden koruma düşüncesi) olmak üzere iki siyasi amil olduğunu ve nizamsızlıktan bıkmış usanmış olan halkın vicda-

⁷² Ferman için bk. **Düstûr**, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, ss.4-7.

⁷³ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.33.

nında hâsıl olmuş aksülamelin/tepkinin yol açtığı içtimai reaksiyonu beraberinde getirdiğini ifade etmiştir⁷⁴.

Hukuk alanında da Batı'ya yönelişin başlangıcı olan Tanzimat Dönemi'nde hukuk reformundan amaçlanan devrim değil, evrim arzusudur. Velidedeoğlu, muasır manada tam bir kanunlaştırma işinin Türkiye'de ancak Cumhuriyet Devri'nde başarılılabildiğini ifade etmektedir⁷⁵. Reform çalışmalarının eski sistem için olup eski sisteme karşı olmadığı, hukuk her resepsiyonda (farklı ülke kanunlarının kısmen ya da tamamen iç hukukta esas alınması) olduğu gibi burada da amaca götürecek bir araç ve tüm iç/dış sorunlara şifa sağlayacak mucizevi ilaç olarak görülmüştür⁷⁶. Bozkurt; Tanzimat Dönemi'nde ve Cumhuriyet Türkiye'sinde gerçekleştirilen resepsiyon hareketlerinin benimsenmesinde ihtiyaçları karşılamak, uluslararası toplumdan soyutlanmamak ve arzulanan üstün hukuk sistemini tesis edecek kaynak ve zaman yokluğunun etkili olduğunu ifade etmekte olup ticaret, ceza ve usul hukukunda Tanzimat Dönemi'nde söz konusu olan resepsiyona dikkat çekmekle birlikte aile, miras ve şahıs hukukunun resepsiyon dışı bırakılmış olduğu, resepsiyonun ihtiyari olmayıp bir gereksinme ve zorunluluk sonucu meydana geldiği tespitini yapmaktadır.⁷⁷ Bu dönem kanunlaştırma hareketlerinin klasik dönemdekilerden farkı, daha başlangıçta yasalara uyma sözünün verilmesi (Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u ile), "hukuki meşruluk" ve "yasallık" gibi temel hukuk kavramlarının ülkeye girişini haber vermesiyle "yasa kavramının" Tanzimat Dönemi siyasal kültürünün ve hukukunun baş tacı edilmesidir⁷⁸.

Hatt-ı Hümayûn'un kaleme alınıp ilan edilmesini hızlandıran dış faktör olarak ise Batılı devletlerin, imparatorluğun Hıristiyan ahalisine eşitlik ve teminat verilmesi yolundaki ısrarlarıdır. Batılı devletlerin etkisi 1839'da ilan edilen

⁷⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.166-169.

⁷⁵ Velidedeoğlu, a.g.m., 207; Diğer taraftan Osmanlı kanununun hiçbir anlamda bir yasama işlemi değil, daha çok mevcut hukukun bir kodifikasyonu olduğuna dair görüşlere örnek olarak bk. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.109.

⁷⁶ Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.3 ve 216.

⁷⁷ Bozkurt, a.g.e., s.216-219.

⁷⁸ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. Baskı, YKY Yayınları, İstanbul 1998, s.98.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda kısmen, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda ise açıkça görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde yirmi yılı aşkın süreyle diplomat olarak görev yapan ünlü Fransız diplomat Engelhardt'a göre; Tanzimat, her şeyden önce Avrupa'yı memnun etmek ve Türkiye'ye karşı daha yumuşak ve tavizkâr davranmalarını temin etmeye yöneliktir⁷⁹. Bu tespite tümüyle iştirak edilmese de Tanzimat'ın Osmanlı Devleti tarafından denge siyasetinin aracı olarak kullanıldığını kabul etmek gerekecektir ki, içerde ve dışarıda oldukça ciddi sorunlarla yüz yüze kalan devlet için bir çıkış kapısı olarak da Tanzimat'a bakılması mümkündür. Ancak 19. yüzyıla damgasını vuran reformcuların yaşadığı dünyanın renklerini fark eden senkronize görüş sahibi olduğunu⁸⁰ da gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim bu dönem, gelişen dünyaya ayak uydurma ve bu dünya ile bütünleşmek adına fevkalade reformist adımların cesurca atıldığı bir dönem olmuştur.

Devleti ayakta tutmanın ikinci bir yolunun olmadığı anlaşıldığı bu dönemde gerek padişahlar ve gerekse karar mercisinde bulunan tüm ricâl-i devlet tarafından köklü reform ihtiyacı ziyadesiyle görülmüştür. Zihinsel dönüşümün yansıdığı hukuksal alanda, resepsiyon sürecinin de etkisiyle yoğun kanunlaştırma hareketleri⁸¹ söz konusu olmuştur. Reformist gelişmeleri harekete geçiren en önemli teşvik edici güç ise hiç kuşkusuz Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'dur. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu bir anayasa olmasa da içerdiği anayasal bazı ilkelerden bahisle gerçekleşecek reformist dönüşümün hukuki zeminini teşkil etmiştir.

II.3.1. Hukuki Niteliği ve İçerdiği Anayasal Haklar

19. yüzyılın ikinci yarısının arifesinde Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu (Tanzimat Fermanı-1839) ile yüzü ve hedefi dünyaya dönük hukuk reformunun ilk meşalesi yakılmıştır. Devlet yönetiminde hukuki/rasyonel otorite tipine doğru geçişin söz konusu olmasıyla birlikte, keyfiliğin yerini hukukiliğin almaya başlaması söz konusu olmuştur.

⁷⁹ Engelhardt, a.g.e., s.13-14.

⁸⁰ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.28

⁸¹ Velidedeoğlu, a.g.m., ss.139-209. Kanunlaştırma sürecinde hukuk reformunda yaşanan resepsiyon sürecine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2010 ve Halil İnalçık, **Turkey and Europe in History**, 2 nd edition, Eren Yayınları, İstanbul 2008.

Ülkemizde Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun hukuken tahliline yönelik ilk ve hatta tek çalışma Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesinin 100. yılında 1939'da Yavuz Abadan tarafından yapılmıştır⁸². Abadan; fermanla çizilen hukuki programın sistemsiz ve tertipsiz olduğunu, şahsi masuniyete ait teminat ve bununla sıkı sıkıya ilgili olan ceza ve usulü muhakeme prensipleri, vergi ve askerliğe ilişkin konuların şeklen karışık bir surette sırasız ve silsilesiz şekilde ferman-da yer aldığına dikkat çekmekle birlikte fermanın Osmanlı hukuk kültürünü aksettirdiğini ve ilerideki hukuk tekâmülünün muhtelif bakımlardan bir programını çizdiğini ifade etmiştir⁸³. Biçimsel açıdan bakıldığında diğer fermanlara göre mahiyeti gereği daha tafsilatlı olduğu, padişahın buyruklarını içerdiği görülmektedir. Ancak bu buyruklar öncekilerden farklı içeriğe sahip olup, devleti yeniden güçlendirebilmek ve ömrünü uzatmak için adli, mali ve idari hangi tedbirlerin alınacağına dair *reform programının çerçevesini* çizmektedir. Bu çerçevede temel hak ve hürriyetlere ilk kez yer verip bunların mutlak surette muhafaza edileceğine açık ve net bir dille yer vermektedir.

Padişah, “Canîb-i Hümayûnumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd ü misâk olunur”⁸⁴ şeklindeki yeminiyle kendi yetkisini sınırlandırmıştır. Tanör'ün bu bağlamda ifade ettiği gibi yeminli güvencenin bir kusuru hukuken bağlayıcılık gücünün zayıf oluşu, padişahça her an geri alınabilmesi ve sadece yemin eden padişahı bağlamasıdır⁸⁵. Yeminin hilafına hareket edilmesi durumunda hiçbir pozitif hukuk kuralı ile yemine sadakat güvenceye alınmadığı gibi herhangi bir müeyyide de söz konusu değildir. Bu yeminin, fermanı ilan eden Abdülmecit'ten sonraki padişahları bağlamadığı da açıktır. Bununla birlikte halife sıfatını taşıyan bir padişahın ilk kez kendi iradesiyle isteyerek ettiği yemin, günün koşullarında oldukça değerlidir. Siyasi mahiyeti haiz bir teminatı da içeren bu yeminin tarihsel açıdan da önemi büyüktür. Kaldı ki, uygulamaya bakıldığında sadece fermanı ilan eden padişah Abdülmecit değil kendisinden sonra gelen padişahların da fermanın sözü ve ruhuna büyük oranda uygun davrandıkları görülmektedir. Bununla birlikte fermanın ihtiva ettiği hususların bahsi geçen yemine bağlı olmadığı, ilan edilmesiyle yürürlüğe gir-

⁸² Fermana ilişkin usule ve esasa ilişkin mülâhazalar hakkında tafsilatlı bir araştırma için bk. Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat*, Cilt 1, MEB Yayınları (Tıpkı Baskı), İstanbul 1999, s.31-58.

⁸³ Abadan, *a.g.e.*, s.38.

⁸⁴ *Düstûr*, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s.7.

⁸⁵ Tanör, *a.g.e.*, s.91.

diğini, yeminin ferman ile verilen hakların devamlılığını sağlamaya yönelik olduğuna önemle dikkat çekilmiştir⁸⁶. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun sözü ve ruhuna sadakat ve içerdiği hükümleri hayata geçirme noktasındaki kararlılık ve samimiyeti gösteren hususlardan biri de fermanın ilan edilmesinden bir yıl önce kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyedir⁸⁷. Fermanın atfı yaptığı bu kurum, Tanzimat reformlarının mutfağı olduğu kadar, reformların ihlalinde yargısal yetkilerle de teçhiz edilmiş bir yargılama merciidir. Ferman sonrasında hazırlanan ceza kanunu çerçevesindeki ceza yargılamaları, şeri mahkemelere ilaveten bu mecliste de yapılmıştır. Bu şekilde ilan edilen fermanın yer verdiği temel hak ve hürriyetleri güvence altına alan bir mekanizma kurma çabası dikkati çekmektedir.

Fermanın bir anayasa olup olmadığı ve hangi anayasal hakları içerdiğine bakıldığında; anayasaların yalnızca devletin temel yapısını, örgütlenişini ve işleyiş kurallarını gösteren kanun metinleri değil; aynı zamanda çıkarılacak yasaların uymak zorunda olduğu temel ilkeleri de gösterdiğini ifade etmek gerekir. Böylece anayasalar, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini koruyan başlıca belge hâline gelmektedir⁸⁸. Bir sosyal anlaşma olgusuna (sosyal pakta) uyum belgesi olan anayasanın, gerçek bir anayasa vasfını haiz olması için ona ışık serpen, yol gösteren bir kaynak olarak “sosyal pakt”tan beslenmesi elzem görülmektedir⁸⁹. Bu noktada hukukçu Maurice Hauriou, “Birçok bakımdan bir memleketin sosyal anayasası, siyasal anayasasından daha önemlidir” diyerek “sosyal anayasa” terimi üzerinde ilk kez durmuş ve Anglo Saksonların en çok bu gerçek üzerinde ısrar ettiğine dikkat çekmiştir⁹⁰. Tunaya'ya göre Osmalı Devleti'nde sosyal yapıya indirilmeyen ıslahat düzeni ithal ve taklit yöntemiyle sosyal yapı kavramıyla çelişen bir düzene yol açmıştır⁹¹.

⁸⁶ Abadan, a.g.m., s.42-44.

⁸⁷ Bu konuda yapılmış monografik bir çalışma için bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁸⁸ Soysal, a.g.e., s.8.

⁸⁹ Bahri Savcı, “Anayasacılığımızın Gelişim Çizgisi Üzerine”, **Turan Güneş'e Armağan, A.Ü.S.B.F.D.**, C 50, S No: 3-4, Ankara 1995, s.279.

⁹⁰ Ünlü hukukçu Hauriou'nun bu noktadaki görüşleri için bk. Tanık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. Baskı, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul 1982, s.30.

⁹¹ Tunaya, a.g.e., s.82-83.

Tanzimat Fermanı, Teşkilat-ı Esâsiye (anayasa) meydana getirmenin ön adımı olarak değerlendirilen “Charte mahiyetini haizdir.”⁹² Tanzimat Fermanı her şeyden evvel memlekette huzur ve emniyeti tesis ve fertlerin esasi /anayasal haklarını tanıyıp temin etmek üzere bu lüzum ve ihtiyaçlardan doğmuştur⁹³.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, anayasal nitelikler taşımakla birlikte bir anayasa değildir⁹⁴. Ancak bir irâde-i seniyye olarak modern bir esas teşkilat kanununun bütün vasıflarını içermemesi onun kıymetini azaltmaz. Bu ferman, temel hak ve hürriyetler açısından günümüze kadar ulaşan anayasal gelişme sürecinin başında bulunmaktadır. Osmanlı padişahı, ilk defa siyasal iktidarını *kendi isteğiyle* Tanzimat Fermanı ile sınırlandırmıştır⁹⁵. IV. Mustafa'nın yeniçerilerle imzaladığı Hücet-i Şer'iyye (1807) ile II. Mahmut'un âyanlarla imzaladığı Sened-i İttifak hiç kuşkusuz kendi iktidatlarını sağlamlaştırmak adına kabul etmeye mecbur oldukları dayatmalardı. Tanzimat Fermanı ise bilinçli ve rasyonel bir tercihin sonucudur. Devleti içinde bulunduğu kötü koşullardan kurtarma arayışıdır. Reformist gelişmeleri harekete geçiren en önemli teşvik edici güç ise hiç kuşkusuz Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'dur. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu içerdiği anayasal bazı ilkelerden bahisle anayasal nitelikle gerçekleşecek reformist dönüşümün ana hukuki zeminini teşkil etmiştir⁹⁶.

Teorik olarak tabii/doğal hukuk, insana dair vazgeçilemeyen ve devredilemeyen hakları; hayat, hürriyet, şeref ve mülkiyet olarak dört ana başlıkta tasnif

⁹² Abadan, a.g.m., s.42-43.

⁹³ Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.222.

⁹⁴ Tanzimat Dönemi fermanlarının bir anayasa olmadığı noktasında hukukçular ve tarihçiler arasında hemfikir olma söz konusudur. Örneğin bk. Recai G. Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.115-116; Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilât Hukuku**, Baha Matbaası, Cilt I, İstanbul 1960, s.82; Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s.3-4; Ongunsu, a.g.m., s.11; Abadan, a.g.m., s.41-44; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, 2. Cilt, E Yayınları, İstanbul 1983, s.93; Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-î Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.27; Roderic H.Davison, **Reform in Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1963, p.41.

⁹⁵ Ahmet Mumcu, “Tanzimat Fermanı’ndan Kanûn-ı Esâsi’ye”, **80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi Sempozyumu**, Hacettepe Üniversitesi, Yayınları, Ankara 2004, s.18; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.273; Tanör, **a.g.e.**, s.91.

⁹⁶ Zeki Eraslan, “Türkiye’de Disiplin Hukukunun Doğuşu ve 1872 tarihli Memurîn Muhâkemâtı Nizâmnamesi”, **Adalet Dergisi**, Yıl: 150, S 70, Ankara 2023, s.391.

etmektedir⁹⁷. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'na bakıldığında bu doğal hukukun insanı önceleyen ilkelere yer verdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra ceza, idare ve usul hukuku alanında bazı ilkelerin yer aldığı görülmektedir. Bu temel hak ve ilkelere fermana yer alış biçimleriyle değinilmesinde fayda görülmektedir.

Can Emniyeti/Hayat Hakkı İlkesi; Tabii hukukun ön gördüğü dolayısıyla tüm anayasalarda ortak olarak yer alan bu ilkeye Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda; "...emniyet-i can ve mahfûzziyyet-i ırz ve namus ve mal ve ta'yîn-i vergü ve asâkir-i mukteziyyenin..." ibareleriyle dikkat çekilmiştir. Bahsi geçen gereklilikler fermanın genel çerçevesini çizmektedir. Fermana devamlı "...dünyada candan ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından..." ibareleriyle insanlar için dünyada en aziz ve değerli şeyin can ile ırz ve namus olduğuna dikkat çekilmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda kendine yer bulan bu tespitler toplumun bu noktada bir bunalım içerisinde bulunduğu ve *insanlara haysiyeti korunmuş bir yaşama hakkının* derhal teminat altına alınması gerektiğinin ivediliğini ortaya koymaktadır. Fermanın yayımlandığı tarihe kadar ve hatta fermana rağmen bir süre daha bu konuda gerek Müslim ve gerekse gayrimüslimlerin hayatlarının tam olarak güvencede olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bununla birlikte Hatt-ı Hümâyûn hilafına hareket edenlerin cezalandırıldığı bilinmektedir. Örneğin, fermanın ilanından birkaç ay sonra iki kişiyi keyfi şekilde idam eden Edirne valisi ceza kanunu çerçevesince yargılanmıştır⁹⁸. İnsanların hayat hakkını güvenceye alma çerçevesinde can emniyetinin ihlali hâlinde uygulanacak müeyyideler, hiçbir rütbe ve hatır gözetilmeden fermana yer alan "...mahsûsen cezâ kanûnnâmesi dahi tanzim ettirilsün..." ibaresiyle hazırlanması emredilen özel bir *ceza kanunu* marifetiyle teminat altına alınmak istenmiştir.

Kanûnî İdâre İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, özünde ülkenin içine sürüklediği kötü koşullardan çıkma arayışıdır. Fermanın ruhunda ve sözünde yer alan özeleştir:

"...yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müte'âkibe ve esbâb-ı mütenevvi'ya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bi'-l 'akis za'f u fakre mübeddel olmuş..."

⁹⁷ Abadan, a.g.m., s.52.

⁹⁸ Engelhardt, a.g.e., s.47.

ifadeleriyle kendini göstermiştir. Bu ifadelerde geri kalmanın teşhisi, gerek İslam hukuku/şer’-i şerîf ve gerekse örfi hukuktan/kavânîn-i münîften uzaklaşmak olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti’nin eski gücüne ulaşması ve halkın tekrar payidar olması için ise devletin bazı yeni kanunlara “kavânîn-i cedîde vaz’ ve tesîsinin” ihtiyaç duyduğuna işaret edilmiş olup gerekli kanuni düzenlemelerin ise fermanında münderiç olan temel hak ve hürriyetlere aykırı olamayacağı vurgulanmıştır. Bütün bunlarla birlikte Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nun ana hedefinin iyi işleyen bir yönetim düzeni “...bundan böyle Devlet-i Âliyye ve memalik-i mahrûsemizin hüsn-i idâresi zımnında...” kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Husn-i idâre ile kastedilenin günün koşullarının gerektirdiği *İyi Yönetim İlkesini* hayata geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. İdarenin tüm işleyişini kanunla belirlemek, kamu görevlilerinin keyfi hareketlerini önlemek, onlara yeterli bir maaş sistemi kurmak ve kesinlikle de devletin tüm kurumlarına sirayet etmiş memleketi harap eden rüşvete son verme kararlılığında bu durumu pekiştirecek iyi bir kanun da yapmak fermanın bu bağlamdaki amaçları arasındadır. Rüşvet gerilemenin, çöküşün ana sebepleri arasında telakki edilmiştir. Bu durum ise fermanında: “...şer’an menfûr olup harâbiyyet-i mülk sebab-i a’zamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fîmâ-ba’d adem-i vuku’u maddesinin dahi bir kânûn-ı kavî ile te’kîdine bakılsun” ibaresiyle kendine yer bulmuştur.

Kanûn Önünde Eşitlik İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nda kanun önünde eşitlik prensibi kuvvetle ifade olunmaktadır. Ferman gerek Müslim/gayrimüslim ve gerekse hiçbir rütbe ve mevki gözetmeksizin herkese eşit haklar ve sorumluluk öngörmektedir:

“...Ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsa’adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer’î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş...”

Fermanın bir taraftan eşit haklar ön görünken diğer taraftan eşit sorumluluklar da getirdiği en belirgin olarak kendisini askerlik hizmetinde göstermektedir. Ancak çeşitli sebeplerle sürdürülebilir bir uygulama olamadığı görüldüğünden gayrimüslim tebaadan askerlikten muafiyet getiren “Bedel-i askerî” vergisi tam olarak yerleşmeden bu uygulamaya kısa bir süre sonra son verilmiştir.

Cezalandırmada Ölçülülük/Vergilendirmede Adalet İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nda hiçbir rütbe ve hatıra bakılmaksızın herkesin kanun karşısında eşit sorumluluk taşıdığı, fermanında yer alan:

“...ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i
şer'ıyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre
te'dîbât-ı lâıykalarının hiç rütbe ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâ
zımında mahsûsen cezâ kanûnnâmesi dahi tanzîm ettirilsün...”⁹⁹

ibaresi ile vurgulanmıştır. Fermana yer alan “kabâhat-i sabitelerine göre te'dîbât-ı lâıykalarının” ibaresi yapılacak ceza yargılamasında kişinin işlediği suçun niteliğinin belirlenmesinde ve ceza tayin edilmesinde en azından “eşitlikçi” bir yaklaşımın benimsendiğini ortaya koymakta, suçu sübut bulanlar için (*kabâhat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâıykalarının*) hakkaniyetli bir tecziye yoluna gidileceği *nisbet-i âdile* olarak da ifade edilebilecek bu ilkedeki hareketle görülmektedir. İlkenin bu yönüyle günümüzde ceza yargılamasının en önemli ilkelerinden olan “ölçülülük” ilkesiyle de örtüştüğü ifade edilebilir. Ölçülülük ilkesi, fermana adil bir vergi tayini için de söz konusudur. Herkesten gücüne göre vergi alınması, fazlasının talep edilmemesi (ba'd-ez-în ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre vergü-yi münâsib ta'yîn olunarak kimesneden ziyâde şey alınmaması), iyi sonuçlar vermeyen ve yol açtığı zulümler dolayısıyla şikâyetlere konu olan faydası görülmeyen iltizam usulüne son verilmesi hükme bağlanmış ve bu suretle de vergilendirmede adalet sağlanarak halkın devlete olan güveni yeniden pekiştirilmek istenmiştir. Fermanın temel hak ve hürriyetlere yer verip bunların korunmasını da önceleyen sözü ve ruhunun anayasal açıdan da ölçülülük ilkesinin günün koşullarına uygun olarak dikkate alındığını ortaya koymaktadır.

Mülkiyet Hakkı İlkesi; Osmanlı Devleti'nde toprak konusunda ferdî mülkiyet hakkının kayıtsız şartsız malike ait olduğu toprak türü mülk arazilerdir¹⁰⁰. Mülk arazilerin oranının oldukça sınırlı olduğu, mülkiyeti devlete ait olan mirî arazilerin ise oldukça geniş yer tuttuğu bilinmektedir. Diğer taraftan özellikle kamu görevlilerinin görevleri boyunca elde ettikleri gelirler de söz konusudur. Ancak gerek toprak ve gerekse maaş gibi diğer gelirlerden oluşan mal varlığı hukuken güvence altında olmadığından her an el konulabilecek bu mal varlığı için daima bir kaygı ve endişe durumu söz konusu olmuştur. Bu endişelerin başlıca kaynağı ise servetinin kaynağından şüphe duyulan devlet adamlarının mal varlığına devlet tarafından el konulması olarak mali cezalandırma yöntemi olan müsadere sistemidir. Toplumda huzursuzluk kaynağı olan bu duruma son vermek ve haklı beklentileri karşılamak

⁹⁹ Ferman için bk. *Düstûr*, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s.4-7.

¹⁰⁰ Cin ve Akyılmaz, *a.g.e.*, s.498.

adına fermada yer alan; "...herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyle mâlik ve mutasarrıf olarak..." ibaresiyle mülkiyetin güvence altına alındığına bu kapsamda müsadere sisteminin kaldırıldığına vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda fermada, can emniyeti gibi mal emniyetini de güvence altına almanın öncelikli amaçlardan biri olduğu görülmektedir. Ancak bu yolla başta devlet adamları olmak üzere halkın devlete güveninin tesis edilebileceği, aidiyet duygusunun pekiştirilebileceği düşünülmüştür.

Suç ve Cezanın Şahsiliği İlkesi; Mala karşı cezalandırmada olduğu gibi ceza soruşturmalarında da suçu işleyen şahsın sadece sorumlu tutulması ve cezalandırılması ön görülmüştür. Esasen bu hususta müsadereye göre problem alanı büyük değildir. İslam hukukunda suç ve günahın sadece işleyeni bağladığı genel bir kuraldır. Bu bağlamda suçun şahsiliği ilkesi, İslam hukukunda başlangıçtan beri yer alan temel prensiplerden biridir¹⁰¹. Ancak tarihsel süreçte uygulamada bazen sadece suçu işleyen değil başta çocukları olmak üzere diğer aile fertleri de cezalandırılmıştır. Üstelik bu cezalandırma suçun sübut bulmadığı durumlarda da söz konusu olmuştur. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman oğlu şehzade Mustafa'yı herhangi bir yargılama söz konusu olmaksızın öldürtmüş ve bununla yetinmeyerek Mustafa'nın küçük yaştaki oğlu Mehmed'i de öldürtmüştür. Aslında İslam hukukuna da aykırı olan bu uygulamaların saray dışında da örnekleri mevcuttur. Uygulamada yaşanan problemlerden dolayı Tanzimat Fermanı'nda yer alan: "Ceza davalarının açıkça ve etraflıca görülmedikçe ve suçlular hakkında şer'i hüküm tertip edilmedikçe kimsenin öldürtülemeyeceği, bir ceza kanunnamesi yapılacağı herkesin bu kanuna göre cezalandırılabilmesi"ne yapılan vurgu Osmanlı Devleti'ni bir taraftan modern hukuk devleti kavramına ve ceza hukukunun "kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesine yaklaştırmış diğer taraftan ise suç ile ceza arasında bir *nisbet-i âdile/ölçülülük* gözetilmesini temin etmiştir¹⁰². Ferman bu şekilde suç ve cezanın şahsiliği ilkesinin teminatı olarak şeri hukuku yeterli görmemiş ve ilkenin varlığını net çizgilerle teminat altına almıştır.

Osmanlı Devleti'nde sadece suç işleyene ceza verilmeyle yetinilmeyip malına da el konulmaktadır. Mala karşı bir ceza olan müsadere, suçla alakası olmayan varisler hakkında uygulandığından fermanla yasaklanması *cezaların şahsiliği ilkesinin* mala karşı cezalandırmada da gözetildiğini ortaya koymak-

¹⁰¹ Aydın, a.g.e., s.179.

¹⁰² Abadan, a.g.m., s.54.

tadır¹⁰³. Sadece suçlu olanın cezasını çekmesi, malının müsadere edilmemesi bu şekilde suçlunun yanı sıra “hukûk-ı irsiyyelerini/mirasçılarının” mahrum bırakılmaması yaklaşımı benimsenmiştir. Suç ve cezada şahsilik ilkesinin benimsenmesi ceza yargılamasında adalet arayışının neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alenî Yargılama/Kanunsuz Suç ve Ceza Olmaması/Yargısız İnfaz Yasağı ve Şahsın Masuniyeti İlkesi; Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu öncesinde en çok şikâyet edilen hususlardan birisi de yargılamaların açık olmaması, bazen de devlet adamlarının verdiği idam cezasını da içeren çeşitli keyfi yaptırımlardır. Şahsi masuniyetin teminatına ait prensiplerin başında “cezaların kanûnîliği ve hâkimin hükmüne müstenit bulunması” prensibi vardır¹⁰⁴. Mahkûmiyetin yürürlükteki kanunlara göre hâkimin hükmüne müstenit olmasına yani yapılacak bir yargılama sonucunda ancak insanların cezalandırılabilmesine fermanla şu şekilde dikkat çekilmiştir:

“... fîmâ-ba‘d eshâb-ı cünhanın da‘vâları kavaânîn-i şer‘iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkîk görölüp hükm olunmadıkca hiçbir kimesne hakkında hafî vechile i‘dâm ve tesmîm mu‘âmelesi icrâsı câiz olmamak...”

Fermanla yer alan bu ibarelerden hareketle hafî/gizli şekilde idam ve tesmîm/zehirleme yapılması yasaklanmış olup aleni/açık yargılama yapılmaksızın hiçbir kimsenin herhangi bir şekilde cezalandırılmaması gerektiğine işaret edilmiştir. Şahsın masuniyeti özellikle nüfuz sahipleri karşısında korunmak istenmiştir.

Yukarıda yer verilen anayasal ilkelerden hareketle görüldüğü üzere Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, devletin hukukla kavranmaya başlamasında, keyfiliğin yerine hukukiliğin geçmesinde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, “Devlet-i Aliyye’de diplomasi usulünü vaz‘ ve te’sîs eden cirmi küçük, kadri büyük parlamakta olan zât” olarak gördüğü Reşit Paşa’nın “...emniyyet-i can ve ırz ve mal kaziyyesini mütekeffil olan Tanzimat-ı Hayriyye’yi te’sîs ile âmmeye büyük iyilikler etmiş olduğunu” ifade etmektedir¹⁰⁵.

¹⁰³ Taner, a.g.m., s.225.

¹⁰⁴ A.g.m., s.224.

¹⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, Yayına Haz. C. Baysun, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.7-8 ve 24; Reşit Paşa’nın Mısır Meselesi ve Kırım Muharebesi’nde ittifak-ı düveliyyenin Osmanlı lehine temini yolundaki hizmetleriyle becerikli büyük bir siyaset

Dönemin diğer bir tanığı olan Abdurrahman Şeref Efendi ise, Tanzimat-ı Hayriye olarak telakki edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu tahlil ederken şu tespitte bulunmaktadır¹⁰⁶:

“...Bâlâda mezkûr masûniyyet-i şahsiyye ile işbu müsâvât-ı hukûk keyfiyetleri Tanzîmât'ın ruhu ve iki mühim rûknü idi... Artık tarz-ı kadîme hatime çekildiği ve mülk ve milletin ondan sonra hâkimiyet-i kanûniyye tahtında yaşayacağı istidlâl olunuyor.”

Abdurrahman Şeref Efendi'ye ait bu ibarelerden bugün “masumiyet karinesi” ve “hukuk önünde eşitlik” olarak bilinen ve hukuk devletinin temel gereklerinden olan iki ilkenin fermanda mündemiç olduğuna işaret edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk idare hukukçusu kabul edilen İbrahim Hakkı ise yazdığı *Hukûk-ı İdâre* adlı kitapta Tanzimat Fermanı'nı “fermân-ı zîşân” olarak ifade etmekte ve bu fermanın devletin “hukûk-ı esâsiyye” için ilan edilen ilk adım olduğunu söylemektedir¹⁰⁷.

Bütün bu açıklamalar Osmanlı Türkiye'sinde Ali Fuat Başgîl'in de ifade ettiği gibi Türkiye'de modern manasıyla kanun ve nizam devrinin Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile başlayıp sonrasında da inkişaf ettiğini¹⁰⁸ ortaya koymaktadır. Diğer taraftan mühim bir siyasi vesika olan bu fermanın Türkiye'de laik mahiyette yazılı kanunlar devrini açması devlet tarihimizdeki ehemmiyetini bir kat daha artırır¹⁰⁹. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu modern anayasalardaki en temel ilkeleri içeren bir “te-

ve devlet adamı olduğunun altını çizen tespitler için bk. Ali Fuad Türkgeldi, **Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye**, Hazırlayanlar: Hayrettin Pınar- Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012, s.5.

¹⁰⁶ Abdurrahman Şeref, **Tarih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s.58-59.

¹⁰⁷ İbrahim Hakkı, ayrıca II. Mahmut Dönemi'nde büyük adımlar atıldığını, Abdülmecit Dönemi'nde ise Tanzimat Fermanı ile müsaderenin, işkencenin, yargısız infazın kaldırılması ve yargılamaların aleniliği gibi birçok “kavâ'id-i müstahsene”nin ilan ve ihya edildiğini ve başta “Pâdişâh olmak üzere vükelâ, ulemâ, me'mûrîn ve eşraf-ı ahâli”nin ferman hükümlerine uyma iradesini gösterdiğini ifade etmektedir. Bk. İbrahim Hakkı, **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul 1307, s.19-20.

¹⁰⁸ Ali Fuad Başgîl, **Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri: Konferanslar**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2008, s.178.

¹⁰⁹ Arsal tarafından; Tanzimat'ın Müslümanlara karşı tamamıyla teokratik mahiyetini muhafaza ettiği, Türklere hiçbir yeni hürriyet vermediği, gayrimüslimler konusunda ise laikliğe yaklaşıldığı iddia edilmiş olmakla birlikte yine aynı görüş tarafından bir bütün olarak Tanzimat'ın Türkiye'nin demokratikleşmesi ve laikleşmesi yolunda atılmış mühim bir adım olarak telakki olunması gerektiği, bu süreçteki ıslahatın memleketin hukuki ve içtimai telakkilerini çok yükselttiği ve milleti Cumhuriyet inkılabını kabule hazırladığı tespiti yapılmıştır. Bk. Sadri Maksudî Arsal, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.92-93.

mel haklar fermarı” niteliğini taşısa da anayasa olarak değil, anayasal nitelikte bir belge olarak kabul edilebilir¹¹⁰. Davison da padişahın yetkilerini kısıtlamayan bu belgeye anayasa denilemeyeceğini ancak fermanın içerik olarak Amerikan ve Fransız Devrimlerinin *yaşam, özgürlük ve mülkiyet prensiplerini* yansıttığını, 1876 Anayasası için ise temel oluşturduğunu ifade etmektedir¹¹¹.

Padişah'ın iradesiyle yayımlanan Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, istendiği zaman padişah tarafından yürürlükten kaldırılabilir durumda olsa da, din ayrımı gözetilmemesi, padişahın fermanın içerdiği hususlara uyacağına dair yemin etmesi, can, mal, namus ve onur güvencesi sağlaması, adil bir vergi sistemi ile askere alma düzeni vaat etmesinden bahisle 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Deklarasyonu'nda yer alan birçok ideali kapsadığı ifade edilmiştir¹¹². Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda; düşünce, basın, dernek, toplanma, çalışma ve sözleşme gibi konularda kişi hak ve özgürlükleri bakımından eksiklikler yer alsa da derli toplu ilk Osmanlı listesine yer verildiğine dikkat çeken Tanör, bu durumun padişah ve Mustafa Reşit Paşa gibi ileri gelenlerin düşünce boyutlarının sınırlılığında çok o dönem toplumunun nesnel, maddi ve sosyo-ekonomik yapısının geriliği ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir¹¹³. Bütün bunlarla birlikte Fermanın, modern bir esas teşkilat kanununun/anayasanın bütün vasıflarını ihtiva etmemesi onun anayasal bir belge olarak kıymetini küçültmemektedir. Bu ferman ülkemizde anayasal tekâmül vetiresinin başında yer almaktadır¹¹⁴.

Osmanlı Devleti bu süreçte anayasalı bir devlet olma yolunda ilerlerken Reşit Paşa üzerinde etkisinin net olduğu bilinen İngiltere'nin, Osmanlı Devleti için anayasa konusundaki yaklaşımı ise dikkat çekicidir. Reşit Paşa'nın Londra Büyükelçiliği yaptığı sırada tanıştığı Avrupa'da anayasalı rejimler savunucusu olan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un Reşit Paşa'ya Osmanlı Devleti için anayasalı bir rejim kurmaya gerek olmadığı noktasındaki tavsiyesi¹¹⁵ oldukça ilginçtir. Bu durum İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin yönetim modeli ya da anayasal bir devlet olmasından ziyade Osmanlı coğrafyasının İngiliz sanayisine açılmasıyla ilgilendiklerini göstermekte olup bunu da serbest ticaret antlaşmalarıyla elde ettikleri görülmektedir.

¹¹⁰ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, **a.g.e.**, s.273.

¹¹¹ Davison, **a.g.e.**, s.41.

¹¹² Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **a.g.e.**, Cilt 2, s.93.

¹¹³ Tanör, **a.g.e.**, s.89.

¹¹⁴ Abadan, **a.g.m.**, s.44.

¹¹⁵ Harold Temperley, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism In Turkey (1830-1914), **Cambridge Historical Journal IV**, 2, 1933, s.162 vd.

SONUÇ

Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi, devlet teşkilatını düzenleyen ve kodifikasyon yönü ağır basan ilk düzenlemedir. 19. yüzyıla kadar bazı hükümlerinin yürürlükte kalması muteber bir kanunname olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu durum bahsi geçen kanunnamenin bir anayasa metni olarak kabul edilmesini beraberinde getirmemektedir. Şöyle ki, ayrıntılarına çalışmada değinildiği üzere mezkûr kanunnamenin gerek şekli ve gerekse maddi açıdan bir anayasada bulunması gereken unsurlara büyük oranda yer vermediği görülmektedir. Kimi araştırmacılarca bir anayasa olarak telakki edilse de anayasaların en belirleyici özelliklerinden biri olan temel hak ve hürriyetlere yer verilip bunların güvence altına alınmasını temin eden herhangi bir ibareye kanunnamede rastlanılmamaktadır. Diğer taraftan Osmanlı hukukunda kural olarak her padişahın koyduğu kanunun kendi dönemini kapsadığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bu çerçevede Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin diğer kanunnameler karşısında hukuken üstün ve bağlayıcı olduğuna dair bir tespit yapmak mümkün değildir. Temel hak ve hürriyetlerin iktidar karşısında korunması, iktidarın bu çerçevede sınırlandırılması anayasalar için öncelikli olduğu dikkate alındığında Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin iktidarı sınırlandırmadığı gibi tam aksine mutlak hâle getirdiği görülmektedir. Bu bağlamda kanunnamenin bir anayasa olarak değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak bu durum dönemin koşulları dikkate alındığında bir eksiklik teşkil etmez. Kendisinden bir anayasa hazırlaması beklenemeyecek ve böyle bir düşüncede olmayan ve cihan devleti kurma peşinde olan Fatih için ağır basan düşüncenin devleti güçlü temeller üzerine inşa etmek ve iktidarını pekiştirmek olduğu açıktır. Nitekim dünyada anayasaların varlığına 18. yüzyıldan itibaren rastlanılmaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ise Osmanlı Devleti'nin tam bir yönetim krizi içerisinde bulunduğu ve buna bağlı olarak varlığının ilk kez tehdit altında olduğu bir dönemde bilinçli bir tercihin sonucu olarak ilan edilmiştir. Amaç *hukukla kavranmış rasyonel bir yönetim düzeni tesis etmektir*. Bu şekilde devletin öncelikle hayatta kalmasını sonrasında ise iyi yönetim anlayışıyla eski gücüne kavuşmasını sağlamanın mümkün olabileceği düşünülmüştür. Heterojen bir yapıya sahip imparatorlukta bu temel amaca ulaşabilmenin yolunun tebaanın devlete bağlılık duygusundan geçtiği görülmüştür. Bu bağlamda dünyada anayasalı rejimlere doğru gidilen bir süreçte Osmanlı Devleti de Fransa'dan mülhem olarak bazı anayasal haklara duyarsız kalmamış ya da kalamamıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, hem doğal hukukun insanı önceleyen, insana dair

vazgeçilemeyen ve devredilemeyen temel haklar olan; hayat, hürriyet, şeref ve mülkiyet gibi temel hak ve hürriyetlere yer vermiş hem de bunları güvence altına almaya çalışmıştır. Bu bağlamda Meclis-i Vâlâ, reformların planlanması, uygulanması ve temel hak ve hürriyetlerin ihlal edilmesini önlemede oldukça önemli görev, yetki ve sorumluluklar üstlenmiştir. Bu durum Osmanlı tarihinde bir ilktir. Bu ferman Hücet-i Şer'iyeye ya da Sened-i İttifak gibi dayatmayla değil padişahın kendi iradesiyle isteyerek ve yemin ederek uygun bulunduğu ilk metindir. Nitekim Padişah Abdülmecit tüm iktidarı boyunca yeminine de sadık kalmıştır. Sonrasında padişah olan Abdülaziz ve II. Abdülhamit de Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nu göz önünde bulundurmuş ve büyük oranda fermanın ruhuna uygun hareket etmişlerdir.

Günümüz anayasalarının temel hak ve hürriyetlere daha geniş şekilde yer verip bunları teminat altına alması karşısında Hatt-ı Hümâyûn'a bugünden bakıp bir değerlendirme yapmanın anakronizm olacağı açıktır. Kendi koşul ve döneminin ürünü olarak bu ferman Osmanlı-Türk anayasal hareketleri içerisinde fevkalade özgün ve önemli bir yer tutar. Temel hak ve hürriyetlere yer verip bunları güvence altına alacak yasal düzenlemelere (yeni bir ceza kanunu hazırlanması) atıf yapılması ve kanun çerçevesinde yargısal işlev görece kuralara (Meclis-i Vâlâ) işaret edilmesi son derece önemlidir.

Yapılan değerlendirmeler ışığında; Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi, Hücet-i Şer'iyeye, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun birer anayasa olarak ele alınamasa da Osmanlı anayasal tarihinde bu adımların birer anayasal gelişme olarak önemli bir kilometre taşı oldukları görülmektedir. Anayasal yön içeren bu adımların oluşturduğu birikimin önce İlk Osmanlı-Türk Anayasası olan 1876 tarihli Kanûn-ı Esâsî'de kendisini gösterdiği daha sonra da Cumhuriyet Türkiye'si anayasalarına bazı yönleriyle tevarüs ettiği rahatlıkla ifade edilebilir. Bu bağlamda; Osmanlı-Türk anayasal tekâmül süreci dikkate alındığında, yapılacak akademik çalışmalarda Fatih'in Teşkilat Kanûnnâmesi'nin de göz önünde bulundurulması gerektiği düşünülmektedir. Diğer taraftan 19. yüzyıl anayasal gelişmelerini Sened-i İttifak ile değil Hücet-i Şer'iyeye ile başlatmanın daha isabetli bir yaklaşım olacağı değerlendirilmektedir.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref, **Tarih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.
- İbrahim Hakki, **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul 1307.
- Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, Yayına Haz. C. Baysun, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Ahmet Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, Yayına Haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Cilt 8, TOBB Yayınları, Ankara 2017.
- Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.31-58.
- Akgündüz, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (İkinci Kısım)**, İstanbul 1990.
- Akşin, Sina, “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler, 13-14 Mart 1985**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss.5-12.
- Akyıldız, Ali, “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S 2, İstanbul 1998, ss.209-222.
- Arsal, Sadri Maksudî, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.92-93.
- Aydın, Mehmet Âkif, **Türk Hukuk Tarihi**, 18. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2021.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Kanunname”, **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1977, ss.185-196.
- Başgil, Ali Fuad, **Esas Teşkilât Hukuku**, Baha Matbaası, Cilt I, İstanbul 1960.
- Başgil, Ali Fuad, **Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri: Konferanslar**, Yağmur Yayınları, İstanbul 2008.
- Berkî, Ali Himmet, **İstanbul’un Beş Yüzüncü Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih’i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, İstanbul 1953.
- Berkî, Ali Himmet, **Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih’i Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı**, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara 2020.

Beydilli, Kemal, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 4, İstanbul 2001, ss.33-48.

Bozkurt, Gülnihâl, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Ceylan, Ayhan, “Osmanlı Devleti’nde Anayasal Bir Belge: Hüccet-i Şer’iyye”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Ed. Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, ss.589-598.

Cin, Halil ve Akyılmaz, Gül, **Türk Hukuk Tarihi**, 13. Baskı, Sayram Yayınları, Konya 2021.

Davison, Roderic H., **Reform in Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1963.

Demir, Abdullah, “Hukuk Tarihimiz Açısından Fatih Sultan Mehmet”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012 İstanbul**, Ed. Fethi Gedikli, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2014, ss.117-137.

Engelhardt, Edouard-Philippe, **Tanzimat ve Türkiye**, Çeviren: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Eraslan, Zeki, **Şûrâ-yı Devletten Danıştaya: Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Eraslan, Zeki, “Türkiye’de Disiplin Hukukunun Doğuşu ve 1872 tarihli Memurîn Muhâkemâtı Nizâm-nâmesi”, **Adalet Dergisi**, Yıl: 150, S 70, Ankara 2023, ss.385-410.

Fatih’in Teşkilat Kanûnnâmesi/Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman, Haz. Abdülkadir Özcan, 4. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2022, ss.3-27.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.

Gözler, Kemal, “Anayasa Kelimesi Üzerine/Anayasa Kavramı” <https://www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm>, Erişim Tarihi 25/07/2023.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, **Düstûr**, I. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, ss.4-7.

Hüccet-i Şer’iyye (Ahmet Cevdet Paşa, **Târih-i Cevdet**, Cilt VIII).

Gözübüyük, A. Şeref ve Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

İnalcık, Halil, **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet**, Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016.

İnalcık, Halil, **Fâtih Sultan Mehmed Han**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

İnalcık, Halil, **Turkey and Europe in History**, 2nd edition, Eren Yayınları, İstanbul 2008.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye**, Cilt II, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Karal, Enver Ziya, “Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.13-30.

Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul 1996.

Köprülü, M. Fuad, “Fıkıh”, **İA**, MEB Yayınları, İstanbul 1977, ss.601- 622.

Kur'ân-ı Kerîm, (Elmalılı Hamdi Yazır / Sadeleştiren: Kasım Yayla), Merve Yayınları, İstanbul 2002.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Mumcu, Ahmet, **Divan-ı Hümayun**, 5. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara 2020.

Mumcu, Ahmet, “Tanzimat Fermanı'ndan Kanûn-ı Esâsî'ye”, **80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi Sempozyumu**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004, ss.15-21.

Okandan, Recai G., “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.97-128.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Özay, İl Han, **Günışığında Yönetim II (Yargısal Korunma)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2004.

Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, Yetkin Yayınlar, Ankara 1995.

Özcan, Abdülkadir, “Fatih’in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi, **İÜEF Tarih Dergisi**, S 33, 1982, ss.7-56.

Savcı, Bahri, “Anayasacılığımızın Gelişim Çizgisi Üzerine”, **Turan Güneş’e Armağan, A.Ü.S.B.F.D.**, C 50, S 3-4, Ankara 1995, ss.279-289.

Sened-i İttifâk, **BOA**, Hatt-ı Hümâyûn, (No: 35242).

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, 2. Cilt, E Yayınları, İstanbul 1983.

Soysal, Mümtaz, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 11. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997, s.12.

Temperley, Harold, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)”, **Cambridge Historical Journal IV**, 2, 1933, ss.156-191.

Taner, Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.221-232.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. Baskı, YKY Yayınları, İstanbul 1998.

Tanör, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.10-26.

Togan, Zeki Velidî, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. Baskı, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul 1982.

Tunaya, Tarık Zafer, “1876 Kanun-î Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **T.C.T.A.**, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.27-39.

Türkgeldi, Ali Fuad, **Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye**, Hazırlayanlar: Hayrettin Pınar- Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012.

Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 9. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1999.

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler I”, **AÜHFD**, C III, S 1, Ankara 1946, ss.125-146.

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler II”, **AÜHFD**, C III, S 2, Ankara 1946, ss.365-383.

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III”, **AÜHFD**, C IV, S 1, Ankara 1947, ss.48-74.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, **Tanzimat**, Cilt 1, MEB Yayınları, İstanbul 1999, ss.139-209.

Yıldız, Mehmet, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, XIII. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022.

